प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
भानुभक्त पोखेल
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं
नेपाल ।

२०६८

शोधनिर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षका विद्यार्थी भानुभक्त पोखेलले **प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोक भजनको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण** शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको प्रस्तुत शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७०/०४/

....

सह प्राध्यापक

भरतकुमार भट्टराई

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका छात्र भानुभक्त पोखेलले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नुभएको **प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोक भजनको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण** शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति :

१. प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम
(विभागीय प्रमुख) ....

२. सहप्रा. भरतकुमार भट्टराई
(शोध निर्देशक) ....

३ प्रा. मोहनराज शर्मा
(बाह्य परीक्षक) ....

मिति : २०७०/०४/

कृतज्ञताज्ञापन

प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले मेरो श्रद्धेय गुरु सहप्राध्यापक भरतकुमार भट्टराईको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । उहाँले आफ्नो कार्य व्यस्तताका बीचबाट छुट्याउनु भएको समय मेरो लागि अत्यन्त मूल्यवान साबित भएको छ । प्राज्ञिक निर्देश, अमूल्य सरसल्लाह एवम् उचित मार्गनिर्देशन गरी शोधपत्र तयार गर्न सहयोग गर्नुहुने मेरा शोध निर्देशक गुरुप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोगजनका लागि तयार पारेको हुँ । यस कार्यमा मलाई सहयोग गर्नुहुने महानुभावहरू तथा सस्थालाई मेरो तर्फबाट कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी शोधपत्र लेख्ने अवसर प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख एवम् नेपाली केन्द्रीय विभाग परिवारप्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछु ।

यस सन्दर्भमा सामग्री सङ्कलन तथा व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने प्युठान जि.वि.स. परिवार, जि.शि.का. परिवार तथा त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय र नेपाली केन्द्रीय विभागीय पुस्तकालयलाई सम्झन चाहन्छु ।

उच्च शिक्षाको महत्व बुझी निरन्तर रूपमा माया ममता, प्रेरणा र हौसला दिने मेरो परिवारप्रति म सधैँ ऋणी रहनेछु ।

शोधपत्र तयार गर्दा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने श्रद्धेय गुरुवर्ग, सहपाठी साथी तथा मित्रहरूलाई सम्झन चाहन्छु ।

अन्तमा यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

....

मिति : २०७०/०४/२४

भानुभक्त पोखेल

(शैक्षिक सत्र: २०६५-०६७)

नेपाली केन्द्रीय विभाग,

त्रि.वि. कीर्तिपुर

सङ्क्षेपीकरण

उ.मा.वि.	-	उच्च माध्यमिक विद्यालय
गा.वि.स.	-	गाउँ विकास समिति
चौ.सं.	-	चौथो संस्करण
जि.वि.स.	-	जिल्ला विकास समिति
जि.शि.का.	-	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
डा.	-	डाक्टर
दो.सं.	-	दोस्रो संस्करण
नि.मा.वि.	-	निम्न माध्यमिक विद्यालय
ने.के.वि.	-	नेपाली केन्द्रीय विभाग
ने.रा.प्र.प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
प्रा.	-	प्राध्यापक
प्रा.वि.	-	प्राथमिक विद्यालय
पृ.	-	पृष्ठ
मा.वि.	-	माध्यमिक विद्यालय
वि.सं.	-	विक्रम सम्वत्
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यलाय

बिषयसूची

परिच्छेद - एकः शोध परिचय १–५

१.१ शोध शीर्षक १

१.२ शोध प्रयोजन १

१.३ विषय परिचय १

१.४ समस्याकथन २

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य २

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा २

१.७ शोधकार्यको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता ४

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन ५

१.९ सामग्री सङ्कलन विधि तथा शोधविधि ५

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा ५

परिच्छेद - दुईः प्युठान जिल्लाको संक्षिप्त परिचय ६–१०

२.१ प्युठान जिल्लको नामकरण ६

२.२ भौगोलिक अवस्थिति ६

२.३ प्राकृतिक बनावट ७

२.४ राजनीतिक विभाजन ८

२.५ जनसङ्ख्या ९

२.६ धर्म ९

२.७ शैक्षिक अवस्था ९

२.८ लोक साहित्य १०

परिच्छेद - तीनः लोकभजनको परिचय र वर्गीकरण **११–६७**

३.१ लोकसाहित्यको परिचय ११

३.२ लोकगीत १२

३.३ लोकगीतको वर्गीकरण १३

३.४ लोकगीतमा लोकभजनको स्थान १४

३.५ लोक भजनको परिचय १५

३.६ लोकभजनका विशेषता १६

३.७ लोकभजनको महत्त्व १७

३.८ लोकभजनको वर्गीकरण १८

३.९ प्युठान जिल्लामा लोकभजन १९

३.८ लोकभजनको वर्गीकरण १८

३.९ प्युठान जिल्लामा लोकभजन १९

३.१० प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन २०

३.१०.१ आरती भजन २०

३.१०.२ सन्ध्याको आरती २०

३.१०.३ गणेशको आरती २२

३.१०.४ पाञ्चायन आरती २२

३.१०.५ राम आरती २३

३.१०.६ जगदीशको आरती २४

३.१०.७ लक्ष्मीको आरती २५

३.११ भजन २६

३.११.१ कृष्णको भजन २६

३.११.२ रामकथा सम्बन्धी लोक भजन ३३

३.११.३ महाभारत सम्बन्धी भजन ४०

३.१२ शाक्त भजन ४४

३.१२.१ दुर्गा भजन ४४
३.१२.२ लक्ष्मीको भजन ४६
३.१२.३ सरस्वती भजन ४७
३.१३ शैव भजन ४८
३.१४ वैष्णव भजन ५०
३.१५ ध्रुवको भजन ५१
३.१६ निर्गुण भजन ५४
३.१७ बौद्धको भजन ५९
३.१८ साइबाबा सम्बन्धी भजन ६२
३.१९ विविध चुड्का भजन ६३

परिच्छेद - चार प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोक भजनको वर्गीकरण ६८-७४

४.१ प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको वर्गीकरण ६८
४.१.१ पौराणिक विषयका लोकभजन ६८
४.१.२ पुराणेतर विषयका लोकभजन ६९
४.१.३ ईश्वरीय स्वरूपका आधारमा ६९
४.१.३.१ सगुण लोकभजन ६९
४.१.३.२ निर्गुण लोकभजन ७०
४.१.४ गायनगतिका आधारमा ७१
४.१.४.१ लस्के भजन ७१
४.१.४.२ चुड्के भजन ७१
४.१.५ सम्प्रदायका आधारमा ७२
४.१.५.१ शैव भजन ७२
४.१.५.२ शाक्त भजन ७२
४.१.५.३ वैष्णव भजन ७२
४.१.६ आरती भजन ७३

४.१.७ विविध भजन ७३
४.१.८ भिम्मलु भजन ७३
४.१.९ समयका आधारमा ७४
४.१.९.१ प्रभाती भजन ७४
४.१.९.२ सन्ध्या भजन ७४
४.१.९.३ अखण्डे भजन ७४

परिच्छेद - पाँचः प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको विश्लेषण ७५–८९

५.१ परिचय ७५
५.२ विषयवस्तु ७५
५.२.१ धर्म ७५
५.२.२ सामाजिक जीवन ७६
५.२.३ आर्थिक पक्ष ७७
५.२.४ सांस्कृतिक पक्ष ७८
५.२.५ प्रकृति ७८
५.३ संरचना ७९
५.४ भाषा प्रयोग ८०
५.५ गीतितत्त्व ८१
५.५.१ सन्देश ८१
५.५.२ भाव ८२
५.५.३ लय र भाका ८२
५.५.४ चरण ८३
५.५.५ रिटक ८३
५.६ काव्यतत्त्व ८४
५.६.१ रस ८४
५.६.२ विम्ब तथा प्रतीक ८६

५.६.३ अलङ्कार ८७

५.७ गायन ८८

५.८ मञ्च ८८

५.९ वाद्य ८९

५.१० नृत्य ८९

अध्याय - छः उपसंहार ९०-९३

सन्दर्भ सूची

परिशिष्ट - १ शोध सामग्री सङ्कलनका सहयोगीहरू

परिशिष्ट - २ प्युठान जिल्लाको नक्सा

परिच्छेद - एक

शोध परिचय

१.१ शोध शीर्षक

यस शोधपत्रको शीर्षक **प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोक भजनको सङ्कलन, वर्गीकरण तथा विश्लेषण** रहेको छ ।

१.२ शोध प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पारिएको हो ।

१.३ विषय परिचय

लोकभजन लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये लोकगीत अन्तर्गत पर्दछ । पूजा-आजा जस्ता धार्मिक संस्कारका अवसरमा लोकभजन गाउने गरिन्छ । लोकभजन मूलतः ईश्वरीय भक्तिभावमा आधारित हुनुका साथै लोकमानसका विविध सामाजिक, सांस्कृतिक तथा मनोरञ्जनात्मक सन्दर्भहरू पनि यसमा समेटिन्छन् । वाद्य नृत्यसहित प्रस्तुत हुने लोकभजनमा देवीदेवताको स्तुति प्रस्तुत हुन्छ । यसमा अज्ञानको नाश, दुःखको हरण, सांसारिक अनित्यताबाट मुक्तिको कामना हुन्छ ।

लोकभजनको सुरुवात कहिलेदेखि भयो भन्ने कुरा यकिनसाथ भन्न सकिँदैन । हाम्रा धार्मिक ग्रन्थहरू वेद, पुराण, उपनिषद, रामायण, महाभारत आदिमा भजनका सन्दर्भहरू पाइन्छन् । हिन्दू वैदिक सभ्यताको सुरुवात भक्तिसहितको स्तुतिबाट भएको पाइन्छ । यसै परम्परासँग लोकभजनको सम्बन्ध रहेको छ । त्यसैले लोकभजनको परम्परा अति प्राचीन छ ।

लोकसाहित्यका अन्य विधाहरू जस्तै लोकभजन पनि मौखिक परम्पराबाट अभिव्यक्त हुँदै अघि बढेको छ । कालीभक्त पन्त (२०२८) का अनुसार “भारतका कुनै अज्ञात ठाउँमा अतीतका अज्ञात समयमा बनेर गढकुमाउँ लगायतदेखि पूर्व हाम्रो देशसमेत भारतको दार्जिलिङ, सिक्किम, भुटान देशका पहाडका क्षेत्रीबाहुन समाजमा अद्यावधि एउटै किसिमका भाका छन्द साहित्यमा गाइँदै छन् ।”

नेपाली समाज धार्मिक कार्यमा आस्थावान् छ । सांस्कृतिक रूपले विविधतायुक्त नेपालीहरू आ-आफ्ना संस्कृति अनुसार देवी देवताको पूजाआजा तथा स्तुतिमा रमाउने गर्दछन् । विभिन्न मठमन्दिर तथा घर आँगनमा धार्मिक कार्य गरेर भजनहरू गाउने यिनीहरूको परम्परा रहिआएको छ ।

लोकभजन धार्मिक सन्दर्भ बोकेको लोकप्रिय विधा हो । भजनमा भजनेहरूले सामूहिक रूपमा गायन, वाद्यवादन र नृत्यलाई प्रस्तुत गर्दछन् । यसबाट दर्शक/श्रोताहरूले मनोरञ्जन प्राप्त गर्दछन् । भजनमा आध्यात्मिक चिन्तनका साथै अनुशासन, भद्रता तथा शालीनताको पनि प्रस्तुति हुन्छ ।

१.४ समस्याकथन

यो शोधपत्र निम्नलिखित समस्यामा केन्द्रित रहेको छ :

क) प्युठान जिल्लामा के कति लोकभजनहरू प्रचलित छन् ?

ख) प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनहरू कस्ता प्रकारका छन् ?

ग) प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनका मूल विशेषता के हुन् ?

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

यस शोधकार्यका निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् :

क) प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन गर्नु,

ख) प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको वर्गीकरण गर्नु र

ग) प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको विश्लेषण गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

लोकसाहित्यका विभिन्न विधा उपविधाहरू छन् । यिनका बारेमा पहिलेदेखि नै शोधखोज गर्ने कार्य गरिँदै आएका छन् । लोकसाहित्यकै एक प्रशाखाका रूपमा रहेको लोक भजनका बारेमा पनि विभिन्न विद्वान्हरूले अध्ययन गर्दै आएका छन् । प्रस्तुत **प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन, वर्गीकरण तथा विश्लेषण** नामक शोधपत्र तयार पार्दा ती लोकभजनका बारेमा भएका अध्ययनहरूको सहयोग लिइएको छ । लोकभजनका बारेमा

भएका त्यस्ता केही अध्ययनहरूको सहयोग लिइएको छ । लोकभजनको बारेमा भएका त्यस्ता केही अध्ययनहरूको पुनरावलोकन निम्नानुसार छ :

कृष्णप्रसाद पराजुलीले **नेपाली लोकगीतको आलोक** (२०५७) मा नेपाली लोकगीतको वर्गीकरण गर्दै जीवन चक्रीय लोकगीत अन्तर्गत धार्मिक गीतका रूपमा भजनलाई लिएका छन् । उनले पूजा आजा वा आराधनाका क्रममा ईश्वरको गुणगान गर्दै भक्तिभाव देखाउनु भजनको अभिप्राय बताएका छन् । उनले भजनलाई चुड्का भजन, लम्बरी भजन, प्रभाती तथा आरती भजनका रूपमा प्रचलित रहेको बताएका छन् । उनको यो अध्ययन विधा विशेषमा केन्द्रित रहेको छ । भजनको सैद्धान्तिक आधार मात्र यसले प्रस्तुत गरेको छ ।

चूडामणि बन्धुले **नेपाली लोक साहित्य** (२०५८) मा भजनलाई लोकगीतको विशिष्ट प्रकारमा राख्दै प्रार्थना गीत अन्तर्गत लिएका छन् । धार्मिक पूजाका अवसरमा गाइने गीतलाई भजन भनिन्छ भन्ने उनको परिभाषा रहेको छ । लम्बरी भजन र चुड्का भजन केन्द्रीय नेपालको बाहुन क्षेत्री समाजमा विशेष प्रचलित छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । उनको यो अध्ययन सैद्धान्तिक अवधारणासँग केन्द्रित छ ।

झविन्द्र महतले **गुल्मी जिल्लाको पश्चिमोत्तर क्षेत्रका लोकगीतको अध्ययन** (२०६०) शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधपत्रमा लोकगीत अन्तर्गत भजनकीतन शीर्षकमा दशावतार भजन, प्रेममण्डल भजन र कर्तालाई नचाउने भजन भनी केही भजनहरू सङ्कलन गरेका छन् । महतको यो अध्ययन विश्लेषणात्मक नभई सङ्कलनमा मात्र केन्द्रित देखिन्छ ।

सारिका श्रेष्ठले **नवलपरासी जिल्लाका प्रचलित नेपाली लोकगीतको अध्ययन र विश्लेषण** (२०६३) नामक स्नातकोत्तर शोधपत्रमा बाह्रमासे र नृत्यगीत अन्तर्गत धार्मिक गीतका रूपमा भजन-कीर्तनलाई लिएकी छिन् । नेपालीहरूले देवी देवताहरूको आराधनामा भजन कीर्तन गर्ने, प्रायः रामनवमी, एकादशी, श्रीकृष्ण अष्टमी, सप्ताह, पुराण, सत्यनारायणको पूजा आदिमा भजन कीर्तन गर्ने बताएकी छिन् । यिनको अध्ययनले लोकभजनको सांस्कृतिक तथा धार्मिक पक्षलाई मात्र सङ्केत गरेको छ ।

हरिप्रसाद चुँदालीले **गुल्मी जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन, वर्गीकरण तथा विश्लेषण** (२०६३) शीर्षकको शोधपत्रमा लोकगीत अन्तर्गत लोकभजनलाई समेट्दै गुल्मी जिल्ला विशेषमा प्रचलित लोक भजनको सङ्कलन तथा वर्गीकरण गर्ने काम गरेका छन् ।

साथै संकलित भजनलाई विषयवस्तु, संरचना, भाषाप्रयोग, गीतितत्त्व, काव्यतत्त्व, गायन, वाद्यवादन जस्ता तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गर्ने काम गरेका छन् । उनको यो अध्ययन गुल्मी जिल्ला विशेषमा मात्र सीमित रहन पुगेको छ ।

भीमप्रसाद अधिकारीले **प्युठान जिल्लाका कवि र तिनका काव्यकृतिका अध्ययन** (२०६४) शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधपत्रमा साहित्यिक पृष्ठभूमि र परम्परा नामक शीर्षकमा लोकगीतको उल्लेख गरेका छन् । यस क्रममा संस्कार गीतका रूपमा छैटी, पास्नी, व्रतबन्ध, विवाह, सत्यनारायण पूजा आदिका अवसरमा भजन गाउने उल्लेख छ । उनको अध्ययनले भजनलाई संकेत मात्र गरेको छ ।

लोकसाहित्य समाजको सम्पत्ति हो । लोकसाहित्यमा पिता पुर्खाबाट चलिआएका रीतिरिवाज, चालचलन र संस्कृतिहरू जीवन्त रूपले प्रवाहित हुन्छन् । कुनै पनि समाजले आफ्नो मौलिकपन यी चालचलन रीतिरिवाजमा पाउँछ । त्यसैले लोकसाहित्यिक विधाहरूको अध्ययन गर्नु, अनुसन्धान गर्नु आवश्यक छ । इतिहासको गर्भमा विलिन भएर जान लागेका तथ्यहरू, आदर्शहरू प्रकाशमा ल्याउनु हामीजस्ता लोकसाहित्यका विद्यार्थीको कर्तव्य हो ।

लोकसाहित्यिक विधाहरूको अध्ययन, खोज, अनुसन्धानले हाम्रो सांस्कृतिक विकासमा सहयोग पुग्छ । हाम्रो मौलिकपनको रक्षा हुन्छ । त्यसैले लोकसाहित्यकै बटवृक्षमा झाँगिएको लोकभजनको आफ्नै किसिमको महत्त्व छ । लोकभजनको अध्ययन गर्ने प्रयास यस शोधपत्रमा भएको छ । माथि उल्लिखित लोकभजनका सम्बन्धमा भएका अध्ययनहरूको सहयोग लिई प्युठान जिल्ला विशेषमा प्रचलित लोकभजनहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

समाजमा छरिएर रहेका लोकसाहित्यका विभिन्न विधा उपविधाहरूको खोजी गरी प्रकाशनमा ल्याउनु आवश्यक छ । सयममै खोजीनिती र संरक्षण गरिएन भने लोकसाहित्यका महत्त्वपूर्ण पक्षहरू लोप हुन सक्ने देखिन्छ । त्यसैले प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन, वर्गीकरण तथा विश्लेषण शीर्षकमा प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य प्रस्ट हुन जान्छ । त्यतिमात्र होइन यस क्षेत्रमा प्रचलित भजनको जानकारी तथा स्थानीय भाषिकाको जानकारी लिन पनि यस शोधकार्यले सघाउ पुऱ्याउने देखिन्छ । त्यसैले लोकसाहित्य पाठक, जिज्ञासु, अनुसन्धाता, समालोचक आदि सबैका लागि प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता रहने छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

लोकसाहित्यको अध्ययन आफैमा एक कठिन कार्य हो । लोकभजनका सन्दर्भमा पनि सो कुरा लागु हुन्छ । प्रस्तुत शोधकार्य मूलतः प्युठान जिल्लाको पूर्वोत्तर भागका चुँजा, धरमपानी, बिजुली, मरन्ठाना, ओखरकोट लिवाङ, वाङ्गेमरोट, धर्मावती, बिजुवार तथा खलङ्गा गाउँ विकास समितिमा प्रचलित लोकभजनमा केन्द्रित छ । लोकभजनको क्षेत्र अति व्यापक भएको हुँदा उपर्युक्त गा.वि.स. का केही नमुना भजनहरूलाई अध्ययनको आधार बनाइएको छ ।

१.९ सामग्री सङ्कलन विधि तथा शोधविधि

यस शोधकार्यका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन गर्दा मूलतः क्षेत्रीय अनुसन्धान विधिको उपयोग गरिएको छ । भजन सङ्कलनका क्रममा सम्बन्धित व्यक्तिहरूको गायन, अन्तर्वार्ता तथा लिखित रूपमा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । साथै अंशतः पुस्तकालय विधिको पनि उपयोग गरिएको छ ।

शोधपत्र तयार गर्दा सङ्कलित सामग्रीलाई वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक, सैद्धान्तिक शोधविधिको उपयोग गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

यस शोधपत्रलाई सन्तुलित र व्यवस्थित बनाउन निम्नलिखित परिच्छेदहरूमा विभाजन गरिएको छ :

परिच्छेद एक - शोध परिचय

परिच्छेद दुई - प्युठान जिल्लाको सामान्य परिचय

परिच्छेद तीन -लोकभजनको सामान्य परिचय र प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन

परिच्छेद चार - प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको वर्गीकरण

परिच्छेद पाँच - प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको विश्लेषण

परिच्छेद छ - उपसंहार

परिच्छेद - दुई

प्युठान जिल्लाको संक्षिप्त परिचय

२.१ प्युठान जिल्लाको नामकरण

विभिन्न इतिहासकार तथा ग्रन्थहरूमा विभिन्न नामले सम्बोधित प्युठान शब्दको उत्पत्ति बारे भिन्न भिन्न मतहरू छन् । कर्कपेट्रिकले प्रार्थना, ह्यामिल्टनले पुजुठान, ओल्डफिल्डले प्रर्थना, योगी नरहरि नाथले प्लुथान आदि नामले उल्लेख गरिएको प्युठानलाई प्रतिष्ठाना, प्युठान्, पिउठाना, प्युठानको रूपमा साहित्यिक तथा पुरातात्त्विक स्रोतहरूमा उल्लेख गरिएको छ (वैद्य सन् १९९३:४०१-४) । गोर्खाली राजा पृथ्वीनारायण शाहले पनि विभिन्न सन्दर्भहरूमा पिउठाना, पिउठानी भनेको पाइन्छ । भारतको प्रतिठानपुरको विकृत नाम पैठन धनधान्य सम्पन्नलाई 'पीव स्थान' भन्ने क्रममा प्रतिष्ठान वा पिउठान हुनसक्ने सम्भावना सहित मगर खाम भाषासँग हुनसक्ने धारणाहरू पनि देखापरेका छन् (गिरी, २०५२:७) । धर्मावती नदीको आसपासमा समृद्धि स्थान 'पिवठान' बाट प्युठान भएको हो (गौतम, २०५२:७०) ।

खासगरी शान्ति सुरक्षाका लागि पिउठ बस्ने ठाना भएकाले पिउठानाबाट प्युठान रहेको हो । प्युठान जिल्लामा धर्मावती नदीले सिञ्चित भूमि अत्यन्त उर्वरा, हराभरा क्षेत्र भएको हुँदा समृद्ध स्थान पाइन्छ । खलङ्गा सुरक्षामा मद्दत पुऱ्याउन पिउठ बस्ने ठानालाई पिउठान भन्ने गरिएको हुँदा त्यसबाट विकसित शब्दबाट प्युठान शब्दको औचित्य पनि पुष्टि हुन्छ । समृद्धि अर्थ बोक्ने 'पीवठान' शब्दबाट प्युठान भएको हुनसक्ने प्रमाणलाई पनि नकार्न मिल्दैन । खासगरी शान्ति सुरक्षाको लागि पीउठ बस्ने ठाना भएकाले पीउठानबाट सम्बोधन गर्दै जाँदा प्युठान भएको प्रमाण बलियो देखिन्छ ।

२.२ भौगोलिक अवस्थिति

नेपाल अधिराज्यको ७५ जिल्लाहरूमध्ये मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको राप्ती अञ्चल अन्तर्गत 'प्युठान' जिल्ला पर्दछ । राप्ती अञ्चलका पाँच जिल्लाहरूमध्ये प्युठान एक पहाडी जिल्ला हो । यो जिल्ला धार्मिक, पौराणिक र साँस्कृतिक रूपमा महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

प्युठान जिल्ला ८२°३०" देखि ८३° पूर्वी देशान्तर र २७°५५" देखि २८°२५" उत्तरी अक्षांशको बीचमा फैलिएको छ (जि.वि.स. योजना, २०६८:४) । यसको मानचित्र हेर्दा उत्तर

दक्षिण लम्बिँदै गएको छ । समुन्द्र सतहबाट ३०५ मिटरदेखि ३६५९ मिटरको उचाइमा अवस्थित यसको क्षेत्रफल १,३६५ वर्ग किलोमिटर रहेको छ । यस जिल्लाको सदरमुकाम खलङ्गा रहेको स्थान समुन्द्र सतहदेखि १,२८० मिटरको उचाइमा छ । महेन्द्र राजमार्गदेखि प्युठान सदरमुकामसम्को दूरी ६८ किलोमिटर छ । यहाँ औषत वार्षिक वर्षा १,३०० मिलिमिटर हुन्छ भने यहाँको तापक्रम १४^{0} से. देखि २४^{0} से. सम्म रहने गरेको छ ।

प्युठान जिल्लाको पूर्वमा गुल्मी र अर्घाखाँची, पश्चिममा दाङ र रोल्पा, उत्तरमा रोल्पा र बाग्लुङ, दक्षिणमा दाङ र अर्घाखाँची पर्दछन्

२.३ प्राकृतिक बनावट

धरातलको हिसाबले प्युठान जिल्लालाई निम्न लिखित क्षेत्रमा बाँड्न सकिन्छ (गिरी, २०५२:२) ।

क) लेकाली भाग

ख) पहाडी भाग

ग) बेँसी भाग

क) लेकाली भाग

२,१३४ मिटरभन्दा अग्लो यस लेकाली भागमा हिउँदमा निकै जाडो हुन्छ । यस भागमा हिउँदका समयमा प्रायः हिउँ पर्छ । यहाँ ग्रेनाइट, स्लेट ढुङ्गा, दर्शन ढुङ्गा पाइन्छन् । स-साना पोथ्रा बोटविरुवाहरू यस क्षेत्रमा पाइन्छन् । स्याउलीवाङ, कोठीलेक, तीनपुरे धुरी, नौबहिनी, स्वर्गद्वारीलेक, पुँजाको लेक यस क्षेत्रका उच्च स्थानहरू हुन् । यी लेकको धुरीतिर बसोबास छैन भने फेदीमा पातला बस्तीहरू छन् । यहाँ खेतीबाली नसप्रने हुँदा मुख्य व्यवसाय पशुपालन रहेको छ । आलु, मकै, कोदो, फापर, जौ यस क्षेत्रमा खाद्यबालीहरू हुन् ।

ख) पहाडी भाग

प्युठान जिल्लाको ९१५ मिटरदेखि २१३४ मिटरसम्मका उचाइमा रहेको भू-भाग पहाडी भाग अन्तर्गत पर्दछ (गिरी, ऐजन) । यस क्षेत्रमा मानिसको बाक्लो बस्ती बसेको छ । मकै, कोदो,

धान, गहुँ, आलु यस भागका मुख्य खाद्यवाली अन्तर्गत पर्दछन् । पाखो बारिमा सिँचाइको व्यवस्था नहुँदा वर्षाको पानीमा भर पर्नु यहाँको बाध्यता हो ।

यहाँका मुख्य स्थानहरू तुषारा, नारीकोट, लिवाङ्, खवाङ, धुवाङ् कोचिवाङ, चुँजा, पुँजा, ओखरकोट, मरन्ठाना, बिजुली, धरमपानी आदि हुन् । यस क्षेत्रमा केही अग्ला रुखहरू छन् । सल्लो, कटुस, चाँप, ओखर, चिउरी, चिलाउने, लालीकगुँरास, अँगेर जातका बोटबिरुवाहरू यस क्षेत्रमा पाइन्छन् । चिराइतो, टिमुर, दालचिनी, रिट्ठो आदि यस क्षेत्रका जडिबुटीहरू हुन् ।

यस क्षेत्रमा चितुवा, मृग, स्याल, बाघ, भालु, बँदेल, बाँदर, लङ्गुरजस्ता वन्यजन्तु काग, कालिज, ढुकुर, तित्रा, सुगा, लोइचे जस्ता पन्छीहरू पाइन्छन् । ब्राह्म्ण, क्षेत्री, मगर, गुरुङ, ठकुरी, सन्यासी, सार्की, दमाई, कामी आदि जातिका मानिसहरूको बसोबास यस क्षेत्रमा छ ।

ग) बैंसी भाग

प्युठानका ९१५ मिटरभन्दा होचो क्षेत्रमा रहेका धर्मावती, माण्डवी, राप्ती र यिनका सहायक नदीको आसपासमा रहेका समतल भागहरू बैंसी भाग अन्तर्गत पर्दछन् । यहाँ गर्मीमा बढी गर्मी र हिउँदमा न्यानो हावापानी पाइन्छ । धर्मावती माण्डवी र राप्ती नदीहरू र यिनका शाखा नदीबाट सिन्चित यस क्षेत्रमा निकै उब्जाउ हुन्छ । धान, गहुँ, मसुरो, केराउ, अर्सी, तोरी आदि यहाँका मुख्य खाद्यबाली हुन् भने आँप, कटहर, लिची, केरा आदि फलफूल पनि यहाँ प्रशस्त पाइन्छन् । मौसमी तथा बेमौसमी तरकारी खेती यहाँका अधिकांश कृषकहरूले लगाउने गर्दछन् ।

यहाँ गर्मी ठाउँमा पाइने बनजङ्गल पाइन्छ । साल, सिसौ, खयर, सिमल, चिउरी, हर्रो, बर्रो, धाइरो, साज आदि यस क्षत्रका बनपैदावार हुन् । यहाँ ब्राह्मण, क्षेत्री, सन्यासी, नेवार, सार्की, कामी, कुमाल, मगर आदि जातहरू बसोबास गर्दछन् । मुसलमान जातिको पनि यहाँ बसोबास छ । बाग्दुला, पुण्डेखोला, बिजुवार, मच्छी, खैरा, क्वाडी, बाङ्गेसाल, सारी, बेलबास, बरौला, झिम्रुक खोला आदि यस क्षेत्रका ठाउँहरू हुन् ।

२.४ राजनीतिक विभाजन

प्युठान जिल्लामा ४९ वटा गाउँ विकास समिति, २ वटा निर्वाचन क्षेत्र ११ वटा इलाका र एउटा प्रस्तावित नगरपालिका रहेका छन् । यहाँका प्रत्येक गाउँ विकास समितिलाई ९ वटा

वडामा विभाजन गरिएको छ । नमूना गा.वि.स. ४ वटा रहेका छन् (जि.वि.स. योजना २०६८:पूर्ववत्) ।

२.५ जनसङ्ख्या

प्युठान जिल्लामा २०६८ अनुसार जम्मा जनसङ्ख्या २,२८,१०२ रहेको छ । जसमध्ये पुरुष जनसङ्ख्या १,००,०५३ र महिलाको जनसङ्ख्या १,२८०४९ रहेको छ (राष्ट्रिय जनगणना २०६८ संक्षिप्त नतिजाः १४) । प्युठान जिल्लाको जम्मा परिवार संङ्ख्या ४७,६३० र औषत परिवारको आकार ४.७८ रहेको छ । प्युठानको वार्षिक जनसंख्या वृद्धिदर ०.७१ रहेको छ भने जनघनत्व १६६ जना प्रति वर्ग किलोमिटर रहेको छ (जि.वि.स. योजना, पूर्ववत्) ।

२.६ धर्म

यस जिल्लामा सबैभन्दा बढी हिन्दू धर्म मान्ने मानिसको संख्या (९६%) भए तापनि बौद्ध, इस्लाम, जैन, क्रिश्चियन, शिख धर्म मान्ने मानिसहरू पनि छन् । वि.सं. २०५८ को जनगणना अनुसार हिन्दू, बौद्ध, इस्लाम, जैन, क्रिश्चियन, शिख धर्म मान्ने जनसंख्याको प्रतिशत क्रमशः ९६.०७, २.९६, ०.३१, ०.०, ०.०१, ०.० रहेको छ । माथि जैन र शिख धर्म मान्ने मान्छेहरू २, २ जना मात्र भएकोले प्रतिशतमा शून्य आएको छ ।

२.७ शैक्षिक अवस्था

वि.स. २०६८ को जनगणना अनुसार प्युठान जिल्लाको साक्षरता प्रतिशत ७२.५९ रहेको छ भने पुरुष साक्षरता ८१.७६ र महिला साक्षरता ६५.७९ प्रतिशत रहेको छ (राष्ट्रिय जनगणना २०६८ संक्षिप्त नतिजाः २०६९) । हाल प्युठान जिल्लामा २६३ वटा प्रा.वि., ८७ वटा नि.मा.वि., ६० वटा मा.वि. र १२ वटा उ.मा.वि. हरू छन् । पूर्व प्राथमिक विद्यलायका रूपमा २९० बालविकास केन्द्र रहेका छ । प्रा.वि, नि.मा.वि. र मा.वि. मा कार्यरत कूल शिक्षक संख्या क्रमशः १०९५, २२६, १६५ जना रहेको छ । विद्यार्थीहरूको संख्या प्रा.वि., नि.मा.वि. र मा.वि. मा क्रमशः ५२१२४, १५०५७, ५९७६ रहेको छ । हालसम्म प्युठान जिल्लामा ५ वटा क्यामपसहरू सञ्चालन भएका छन् ।

यी संस्थाहरूबाट प्युठान जिल्लामा पठनपाठन कार्य भइरहेको छ । प्राविधिक शिक्षा प्राप्त गर्ने संस्थाहरूको जिल्लामा कमी देखिन्छ । यस क्षेत्रमा एउटा सी.एम.ए. क्याम्पसले केही सघाउ पुऱ्याएको छ ।

२.८ लोक साहित्य

प्युठान जिल्ला लोकसाहित्यका क्षेत्रमा धनी छ । बहु जाजजातिको बसोबास रहेको प्युठानमा उनीहरूका आ-आफ्नै संस्कृति तथा परम्परा अनुसारका नाच, गीत, बाजा तथा लोकसंस्कृति छन् । सोरठी, मानी जस्ता लोकनाटक, देउसी, भैलो, सराएँ, रापाँइ गीत जस्ता लोकगीतहरू, पूजाआजा तथा विभिन्न धार्मिक अनुष्ठानका अवसरमा गाइने भजन कीर्तन यहाँका उल्लेख्य लोक साहित्यिक विधाहरू हुन् । यस जिल्लामा लोककथा, लोकगीत, लोकनाटक, लोककविता, उखान, टुक्का र गाउँखाने कथा जस्ता लोकसाहित्यका रचनाहरू प्रशस्त पाइन्छन् । हालै आएर यस क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान भइरहेकाले यी सम्बन्धमा नयाँ नयाँ तथ्यहरू प्रकाशमा आउने छन् । जिल्ला संचालित ३ एफ.एम. रेडियो र तीनवटा साप्ताहिक पत्रिकाहरूबाट पनि यस क्षेत्रमा उल्लेख्य योगदान पुगिरहेको छ ।

परिच्छेद – तीन

लोकभजनको सामान्य परिचय र प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन

३.१ लोकसाहित्यको परिचय

लोकसाहित्य 'लोक' र 'साहित्य' को समासबाट बनेको शब्द हो । यसको अर्थ हो - लोकको साहित्य । संस्कृति वाङ्मयमा 'लोक' शब्दको प्रयोग खासगरी दुई अर्थमा भएको पाइन्छ : १) स्थानका रूपमा र २) सामान्य जनताका रूपमा (बन्धु २०५८:१३) लोकसाहित्य भन्नाले लालित्ययुक्त तथा भावपूर्ण भाषिक कला भन्ने बुझिन्छ । पारिभाषिक रूपमा यसको अर्थ हितले युक्त वाणी हो भन्ने बुझिन्छ र त्यसले गद्य, पद्य र चम्पूका रूपमा काव्यका विभिन्न विधा र स्वरूपयुक्त रचनालाई बुझाउँछ (पराजुली २०५७:२५) । यसरी लोकसाहित्य शब्दले लोकमा प्रचलित साहित्यलाई बुझाउँछ । साहित्यमा 'लोक' शब्द सामान्य जनता भन्ने अर्थका लागि प्रयोग भएको छ । 'लोक' र 'जन' दुवै शब्दको अर्थ उस्तै रहेकाले लोकसाहित्यलाई कसै कसैले जनसाहित्य पनि भनेका छन् तापनि जनसाहित्यले सर्वहारा वर्गको साहित्य बुझाउने भएकाले लोकसाहित्य र जनसाहित्य बीच भिन्नता देखापर्छ । लोकसाहित्य सर्वसाधारण जनताको मौखिक परम्पराबाट अभिव्यक्त हुन्छ । लोकसाहितयको सुरुवात कहिलेदेखि भयो भन्ने कुरा किटान गर्न गाह्रो छ । लोकसाहित्य मानव सभ्यताको अभिव्यक्तिसँगै जन्मेको भने अवश्य हो ।

लोकसाहितय समाजको दर्पण हो । समाजले भोगेका दुःख-सुख, आँसु-हाँसो, पीडा, व्यथा तथा मर्महरूको अभिव्यक्ति लोकसाहित्यमा हुन्छन् । लोकका अनुभव व्यक्त हुने शैली, माध्यम र ढाँचाका आधारमा लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा, लोकनाटक जस्ता उपविधागत स्वरूपहरू देखा पर्छन् । लोकसाहित्यका अध्येताहरूले आ आफ्नै किसिमले परिभाषा गरेका छन् । तुलसी दिवस भन्छन् -"सही अर्थमा लोकसाहित्य लोक जीवन तथा संस्कृतिको प्रतिविम्ब मात्र नभएर संवाहक पनि हो ।" (दिवस २०२२) लोकसाहित्यमा मूलतः लोकजीवनको जीवनको जीवनशैली, रीतिरिवाज, चालचलन तथा संस्कृति प्रकटित हुन्छन् । यिनै कुराहरूबाट लोकले प्रेरणा ग्रहण गर्दछ । लोकसाहित्यलाई जीवेन्द्रदेव गिरीको यस भनाइले अझ राम्ररी प्रकाश पार्छ : "लोकसाहित्यका निर्माता अज्ञात छन् र धर्तीका अनेकौं

व्यक्तिहरूको लगानी यसमा छ । सामूहिक भावना र सरल अभिव्यक्तिले गर्दा व्यापक जनतालाई आफूतिर खिच्न लोकसाहित्य सक्षम छ । यसमा न औपचारिकताको झन्झट छ , न परिमार्जनको चक्कर छ न पाण्डित्यको क्लिष्टता नै । सहजता, सजीवता र प्रभावमयता लोकसाहित्यका विशेषता हुन् ।" (गिरी २०५७:५)

लोकसाहित्य अशिक्षित, अपठित जनताहरूको अभिव्यक्ति भएकाले सरल र सहज हुन्छ । लोकसाहित्यका सन्दर्भमा घनश्याम नेपाल भन्दछन् - "लोकसाहित्य लोकमानसबाट प्रस्फुटित भएर कञ्चन श्रवणको माध्यमबाट एउटा युगदेखि अर्को युग, एउटा पिँढीदेखि अर्को पिँढी, एउटा पुस्तादेखि अर्को पुस्ता हुँदै अघि बढ्दछ ।" मौखिक परम्परा, सामूहिक भावना, सहजता, सरलता रचनाकारको अज्ञातता, पारम्परिकता, परिवर्तनशीलता आदि लोकसाहित्यका विशेषता हुन् । लोकसाहित्यको अध्ययनले व्यक्तिलाई आफ्नो परम्परा, सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताहरूप्रति आस्थावान् अनि आफ्नो पहिचानप्रति सचेत बनाउँछ ।

३.२ लोकगीत

लोकसाहित्यको सबैभन्दा प्रमुख र लोकप्रिय विधा लोकगीत हो । "लोकगीत भनेको जीवनका आदिम स्रोत हुन् । (पन्त २०२८:१७) लोकजीवनको सरल अभिव्यक्ति यसमा हुन्छ । नेपाली जनहृदय ज्यादै नै भावुक र सरल तथा सरस हुन्छ । धर्तीमा सप्तरङ्गी इन्द्रेणी पर्दा होस्, खडेरीमा बादलले चारैतिर छोप्दा होस् या हिउँ परेर डाँडा पाखाहरू सेताम्मे देखिँदा होस् जनताका हृदयहरू पग्लिन्छन् र लोकगीतका भाका फुट्छन् । "यसमा लोकजीवनका दुःख-सुख, आँसु-हाँसो, आशा-निराशाका साथै लोकको चालचलन, विधि व्यवहार, आस्था र मान्यताहरूको चित्रण हुन्छ ।" (बन्धु २०५८:११५)

लोकगीत लयात्मक अभिव्यक्ति हो । यसमा ग्रामीण नरनारीका, वनपाखामा घाँस दाउरा काटने घँसारेका खेतमा हिलोसँग लडिवुडी खेल्ने रोपहारका स्वरहरू गुञ्जिरहेका हुन्छन् । ती भाकाहरू सरल, सरस भएर पनि मर्म स्पर्शी हुन्छन् । गीतमा हुने चुटकिलोपन तथा कहि पनि जुनसुकै रूपमा गाउन गुञ्जाउन सकिने कारणले लोकगीत लोकसाहित्यका विधाहरूमा सबैभन्दा सम्पन्न छ, व्यापक छ र त्यत्तिकै लोकप्रिय पनि छ । यसरी लोकगीत लोकजीवनको सरलतम् लयात्मक अभिव्यक्ति हो । लोकगीमा लोकजीवनका अफठ्याराहरू, उकाली ओराली, दुःख सुख, प्रेम-विछोडका अनुभव मर्मस्पशी तरिकाले व्यक्त हुन्छन् ।

३.३ लोकगीतको वर्गीकरण

लोकगीतको वर्गीकरण एक कठिन कार्य हो । लोकसाहित्यका अध्येताहरूले लोकगीतको वर्गीकरण देश, काल, परिस्थिति अनुसार भिन्न भिन्न किसिमले गरेका छन् । सबै विद्वान्हरूको वर्गीकरण एकै किसिमको छैन । तैपनि मोटामोटी रूपमा वर्गीकरण गर्दा ऋतु गीत, व्रतउपवास गीत, विवाह गीत, प्रेमगीत, साधारण गीत, यात्रासम्बन्धी गीत, गाउँ जाति, जिल्ला, राष्ट्र, कार्य आदिका आधारमा गाइने गीत, भाषाभाषी गीत, संस्कार गीत, श्रमगीत वाद्य गीत, भजनगीत आदि पर्दछन् । (चुँदाली २०६३:१४)

चूडामणि बन्धुले प्रकार्यका आधारमा नेपाली लोकगीतको वर्गीकरण यसरी गरेका छन् : (बन्धु २०५८:१४)

१) सामान्य गीत : कौरा, ख्याली, झ्याउरे, देउडा, रोइला सेलो, सँगिनी, टप्पा, चुड्का, हाक्पारे, एकल, युगल दोहरी ।

२) विशिष्ट गीत : प्रार्थना गीत, माँगल, फाग, धमारी भोलाउलो, पडेली, चुडकिलो, भजन, आरती ।

संस्कार गीत : माँगल, फाग, खाँडो, ख्यौली, करात र आशिका ।

पर्वगीत : तीज, गौरा, सराए, मालसिरी, भैलो, देउसी, भुओ, वसन्त, फागु

श्रमगीत : धाइ, गौडेलो, बाली, रोपाइँ, दाइँ

यसैगरी कृष्णप्रसाद पराजुलीले नेपाली लोकगीतलाई यसप्रकार वर्गीकरण गरेका छन् : (पराजुली २०५७:१४९)

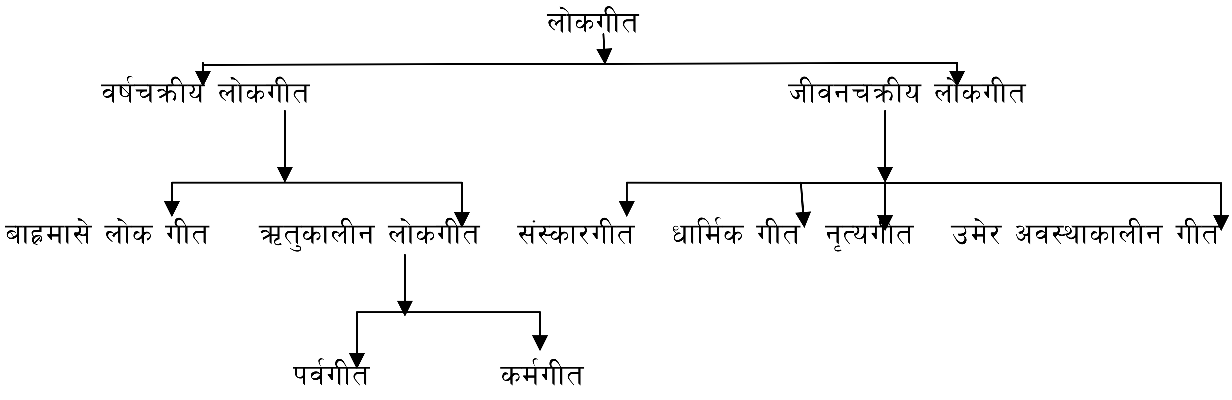

प्रस्तुतीकरणमा हुने सहभागिताका दृष्टिले लोकगीतलाई तीन किसिमले छुट्याउन सकिन्छ : (बन्धु २०५८:६२) १) एकल गीत : जसमा एकजनामात्र गाउने हुन्छ ।

२) दोहरीगीत : जसमा गीतैमा दुईजनाको जवाफ सवाल हुन्छ ।

३) समूहगीत : जसमा सामूहिक गायन हुन्छ । त्यस्तै नृत्यका साथ प्रस्तुत हुने गीतलाई नृत्यगीत भनिन्छ भने बाजाका साथ प्रस्तुत हुने गीतलाई वाद्यगीत भनिन्छ ।

भारतीय लोकसाहित्यका अध्येता कृष्णदेव उपाध्यायले लोकगीतलाई ६ प्रकारमा विभाजन गरेका छन् : (पराजुली २०५७:१४१)

१. संस्कारसम्बन्धी गीत

२. ऋतुसम्बन्धी गीत

३. व्रतसम्बन्धी गीत

४. जातिसम्बन्धी गीत

५. श्रमसम्बन्धी गीत

६. विविध गीत ।

यसरी लोकगीतका अनेक प्रकार भेटिन्छन् ।

३.४ लोकगीतमा लोकभजनको स्थान

लोकभजन लोकगीतको एक शाखा हो । सामान्य र विशिष्ट लोकगीतका विशिष्ट गीत अन्तर्गत लोकभजन पर्दछ । भजनमा ईश्वरीय वन्दना हुन्छ । त्यसैले भजनलाई प्रार्थना गीत अन्तर्गत लिइन्छ । लोकभजन समूहमा गाइने भएकाले समूहगीत हो भने भजन बाह्रैमास गाइन्छ । धार्मिक गीत, वाद्यगीत तथा नृत्यगीतका रूपमा भजन रहेको छ । समाजमा व्रत, पूजाआजा तथा चाडपर्वका अवसरमा गाइने हुनाले भजन संस्कार गीत पनि हो । समाजका बूढापाका, वृद्धवृद्धाका बीचमा बढी लोकप्रिय लोकभजन केटाकेटी युवायुवती सबैलाई मन पर्दछ । अति लोकप्रिय उपविधाका रूपमा लोक भजनले लोकगीतमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगट्दछ ।

३.५ लोक भजनको परिचय

भजन शब्द ‘भज्’ मा ‘अन’ प्रत्यय लागेर बनेको छ । यो शब्द नै वरण गर्नु वा अपनाउनु, पछ्याउनु अनुगामी बन्नु भावको भएकाले धार्मिक प्रसंगमा बढी प्रयोग हुन्छ । नेपाली शब्दसागरमा भजनलाई ईश्वर, देवदेवी गुरुजन आदिको बारम्बार नाम वा महिमा आदि बखान्ने काम भनिएको छ । (नेपाल २०६२:९९१)

ईश्वरीय शक्ति वा अवतारप्रतिको सहज हार्दिक पूजा आराधना वा गीति स्तोत्र नै भजन हो । (ओझा २०५७:२३)

भजनको अभिप्राय पूजा आजा वा आराधनाका क्रममा ईश्वरको गुणगान गर्दै भक्तिभाव देखाउनु हो । (पराजुली २०५७:२३)

धार्मिक पूजाका अवसरमा गाइने गीतलाई भजन भनिन्छ । भजनमा पूजा गरिएका देवदेवीहरूको गुण शक्ति र सामर्थ्यको बयान गरिएको हुन्छ । (बन्धु २०५८:१५३)

ईश्वरप्रति अनुरक्त बनी ईश्वरको गुण, गरिमा र उपासना गरिएका लयात्मक अभिव्यक्ति नै भजन हुन् । ईश्वरभक्तिका नौ रूप दर्शाएर एक महत्त्वपूर्ण रूप भजन मानी ईश्वरभक्तिकै क्रममा भजनको सिर्जना भएको देखिन्छ । (कोइराला २०५५:६३)

भजन विभिन्न प्रकारको हुन्छ र यो आध्यात्मिक ईश्वरवन्दना हो । (पन्त २०२८:१९२)

यस्तै भजनको परिभाषा दिने क्रममा धर्मराज थापा भन्दछन् - भजन चुडका भन्ने बित्तिकै कुनै पवित्र पर्व उत्सवमा खैंजडी र मुजुराको सहारा लिई गाइने टुक्कालाई सम्झाउँछ । (थापा २०३०:२१७)

माथिका परिभाषाहरूबाट भजनको रूप प्रस्ट हुन्छ । हरेक धर्म-संस्कृतिमा भजन प्रयोग हुने गर्छ । हाम्रो नेपाली साहित्यमा गेय काव्यको रूपमा महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको भजनले श्रुतिपरम्पराबाट आफ्नो अस्तित्व कायम राख्दै आएको छ ।

लोकले गाउने गीतलाई लोकगीत, लोकले भन्ने कथालाई लोककथा भनेझैँ लोकले गाउने, मन पराउने भजनलाई लोकभजन भनिन्छ । लोक भजनमा पनि लोकसाहित्यकै विशेषताहरू रहेका हुन्छन् । लोकभजनका विषयवस्तु एउटै भए पनि भाका, प्रस्तुति र शब्दमा प्रशस्तै विविधताहरू भेटिन्छन् । एउटै रामायणको कथालाई भिन्न ठाउँमा भजनहरूले आफ्नै

किसिमले भजनमा प्रस्तुत गर्दछन् । लोकभजनमा स्थानीय स्तरको या भनौं भाषिकाको प्रयोग प्रशस्त मात्रामा भेटिन्छ । स्थानीय परिवेश तथा धार्मिक तीर्थस्थल मठ मन्दिरका प्रयोग/गायन लोकभजनमा गरिएको पाइन्छ ।

लोकभजन मुख्यतः धार्मिक ईश्वरीय प्रार्थनाका रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् भने गौणतः रतिरागात्मक तथा निर्गुण चिन्तनमा आधारित हुन्छन् । लोकभजनको उद्देश्यका रूपमा चित्तशान्ति तथा मुक्तिको चाहना, परलोकको सुधार रहेको हुन्छ । मनोरञ्जनको प्राप्ति हुनु पनि लोकभजनको एक पक्ष हो ।

लोकभजनमा लयको प्रधानता रहेको हुन्छ । अर्थको भन्दा रागको महत्त्व बढी हुन्छ । स्वर, लय तथा वाद्यवादनबाट उपयुक्त रागको प्रस्फुटन हुन सकेन भने लोकभजन मिच्छाहर लाग्दो बन्न सक्छ । संगीत र भजनका मर्मज्ञले संगीतशास्त्रका चारसय चौरासी राग नै प्रयोग गर्न सक्दछन् । कृष्णचरित्रको एक भजनमा "............ गावत छत्तीस राग" भनी ६ वटा राग र ३० वटा रागिनीको प्रसंग उठाएको पाइन्छ । त्यसै गरी "गान गर्छन् गन्धर्व बोली ललित, नाचन लागे अप्सरा पञ्चरागसित । डुमडुम बजे डमरु नाच सदा शिव .... ।" भजनमा मुख्य ५ रागको उल्लेख छ । (पराजुली २०४९:१०२)

आफ्नो आराध्य देवलाई खुसाउन या रिझाउन प्रयोग गरिने (नवधाभक्ति) मध्ये भजनलाई प्रमुख मानिन्छ । यो भजनमार्ग लय तथा संगीतमय हुने हुनाले मनोरञ्जनपूर्ण हुन्छ ।

नेपाली लोकजीवन धर्मपरायण छ । नेपालीहरू आफ्नो घरमा विविध किसिमका पूजा गरेपछि दिनमा वा रातमा बत्ती बालेर जाग्राम बसी भजन-कीर्तन गाउने गर्दछन् । पवित्र स्थलमा गएर पनि सामूहिक रूपले भजन गाउँछन् । एउटाले भजन गाउने र अरुले सुन्ने वा छोप्ने गर्दछन् । भजन गाउन र नाच्न स्त्री पुरुषमा कुनै बारबन्देज छैन । बालकदेखि बृद्धसम्म सबैले भजन गाउने, नाच्ने तथा मन पराउने गर्दछन् । भजनमा प्रायः खैजडी र मुजुरा बाजाको प्रयोग हुन्छ । भजन निकाल्ने भजनियाँले अन्त्यमा नारायन भन्छ अनि अरुले हरिहरि भन्दछन् ।

३.६ लोकभजनका विशेषता

लोकभजन लोकजीवनको रागात्मक स्वतः स्फूर्त लयात्मक अभिव्यक्ति हो । ईश्वरीय शक्ति, अवतार तथा मनोरञ्जनार्थ लोकमा भिजेको लोकभजनका आफ्नै विशेषताहरू रहेका छन् ।

मानव हृदयका धार्मिक तथा धर्मइतर अभिव्यक्ति प्रेम, करुणा, आशा निराशा लोकभजनमा पाइन्छ । वाद्यवादन युक्त लयहरू मुखरित हुनु, नृत्यको संलग्नता हुनु लोकभजनको विशेषता हो । रहनी, चरण वा बोलको स्थान यसमा महत्त्वपूर्ण हुन्छ । देहधारी ईश्वर तथा निराकार शक्तिको उपासना गरिनु इतिहासमूलक, सरल, सुबोध र सरस सगुण भजनका विशेषताहरू हुन् भने अर्थ गाम्भीर्य, एकत्ववादी निराकार चिन्तन निर्गुण भजनको विशेषता अन्तर्गत पर्दछ । (पराजुली पूर्ववत् पृ.१०४) सामूहिक भावभूमि, मौखिक परम्परा, लयात्मक अभिव्यक्ति, भाकाका अनेक रूप, समाजमा हस्तान्तरण लोकभजनका विशेषता हुन् । मानिसको मनलाई प्रफुल्ल तुल्याउनु, स्थानीय रङ र भाषाको छाप रहनु, नाम जोड्ने प्रवृत्ति, पुनरावृत्ति, स्वच्छन्दता, रससृष्टि उपदेशात्मकता, मौलिकता पनि लोकभजनका विशेषता हुन् (चुँदाली, २०६३:२०) मानिसको जीवन भोगाइबाट निस्कने यथार्थता कल्पना आदिका विविध पक्षलाई लोकभजनले समेटेका छन् । पौराणिक विषयवस्तुको आधिक्य रहनु एकल तथा सामूहिक दुवै रूपमा प्रस्तुत हुनु, गायन, नृत्य तथा वाद्यवादकमो समन्वय हुनु, आत्मिक शान्ति तथा धार्मिक मार्गमा प्रवृत्त गराउनु आदि लोक भजनका विशेषताहरू हुन् । सरल, सहज र स्वभाविक अभिव्यक्ति हुने जनमानसमा अत्यन्तै लोकप्रिय लोकभजन लोकजीवनको गतिशील भावप्रवाहमा बगिरहने सांगीतिक स्पन्दन हो ।

३.७ लोकभजनको महत्त्व

लिखित साहित्यका विविध विधा भएजस्तै लोकसाहित्यका पनि विभिन्न विधाहरू छन् । ती विधाहरू मध्ये कुन जेठो र कुन कान्छो छुट्याउन गाह्रो भएजस्तै कुन महत्वपूर्ण र कुन कमसल छुट्याउन गाह्रो हुन्छ । (चुँदालीः पूर्ववत्) लोकसाहित्यमा लोकगीतको महत्वसँग लोकभजनको महत्व जोडिन गएको छ । धर्मपरायणा नेपाली समाजमा लोक भजनले निकै लोकप्रियता पाएको छ । समाजका विद्धत् वर्ग देखि लिएर सामान्य जनसमुदाय पनि भजनमा आकृष्ट देखिन्छन् । भजनबाट आत्मिक शान्ति मिल्छ, पापको प्रायश्चित हुन्छ, भन्ने विश्वास जनमानसमा पाइन्छ । कलियुगमा मोक्षको एकमात्र साधन भजन-कीर्तन हो भन्ने विश्वास छ । यसबाट लोकभजनको महत्व कति छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । लोकभजनले मानिसको हृदयलाई शान्त र पवित्र पार्दछ । चित्त शुद्धि हुनाको साथै मानिसलाई धैर्यवान्, सच्चरित्र बन्न मद्दत गर्दछ ।

भजन-कीर्तनबाट लोकजीवनले मनोरञ्जन प्राप्त गर्दछन् । लोकभजनले मानिसलाई थकाइ, दु:ख, पीडा बिर्सन सहयोग गर्दछ । लोकभजनमा पुराणका विषयवस्तुको मौलिक ढङ्गले प्रयोग भएको हुन्छ । यसबाट बौद्धिक वर्गले समालोचनात्मक दृष्टि, बहुमुखी सोच प्राप्त गर्छ र पुराणको एकोहोरोपनबाट मुक्त गर्छ । नयाँ पुस्तामा आफ्नो संस्कृति रीतिरिवाजप्रति जागरुकता ल्याइदिन्छ । आफ्नो सांस्कृतिक धरोहर मठ, मन्दिर, धार्मिक स्थल आदिको संरक्षण तथा संवर्द्धनमा सघाउ पुऱ्याउँछ । लोकजीवनका मूल्य मान्यता, आस्था, विश्वास, चिन्तन र विचारलाई जीवन्त तुल्याउन लोकभजनले सहयोग पुऱ्याउँछ । यसबाट रीतिस्थिति चालचलन र लोकसंस्कृतिको जगेर्ना हुन्छ ।

यसरी लोकभजनबाट सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, भाषिक, साहित्यिक, भौगोलिक, आर्थिक पक्षको विविध जानकारी हुने हुँदा यसको आफ्नै किसिमको महत्त्व रहेको छ भन्न सकिन्छ ।

३.८ लोकभजनको वर्गीकरण

लोकभजन युगौंदेखि, श्रुतिस्मृति परम्परामा अघि बढेको देखिन्छ । केही थपिंदै र केही घट्दै केही नवीन बान्कीमा र केही प्राचीन परिपाटीमै हुर्कदै आएको छ । ऋग्वेददेखि यो यात्रा अविच्छिन्न छ । त्यसैले यसका आदि र अन्त्यको निश्चित सीमा छैन । (कोइराला पूर्ववत, पृ. १९) धर्मपरायण नेपाली जनजीवनमा विभिन्न सांस्कृतिक धार्मिक मेलापर्वले हाम्रो धार्मिक चेतनालाई जागृत गराउँछ । लोकभजन मूलतः धार्मिक भावसँग सम्बन्धित छ भने केही मात्रामा धर्मइतर विषयवस्तुमा पनि भजनहरू गाइन्छन् ।

कृष्णप्रसाद पराजुलीले लोकभजनलाई चार भागमा बाँडेका छन् : १) चुड्का भजन २) लम्बरी भजन ३) प्रभाती भजन ४) आरती भजन । (कोइराला, पूर्ववत् पृ. ६३)

चूडामणि बन्धुले भजनलाई दुई भागमा वर्गीकरण गरेका छन् । लम्बरी भजन र चुड्का भजन । (बन्धु, पूर्ववत्, पृ. १५३)

उत्तरकुमार पराजुलीले भजनलाई लोकभजन र शास्त्रीय भजनमा वर्गीकरण गरेका छन् । तीमध्ये लोकभजनमा धर्मइतर र धार्मिक गरी दुई प्रकारका छन् भने शास्त्रीय भजनमा सगुण र निर्गुण गरी दुई प्रकार छन् । उनले गायनगतिका आधारमा भजनलाई लस्के भजन, चुड्के भजन, वाणी भजनमा बाँडेका छन् । त्यस्तै उनले आरती भजन र भिम्मलु भजनको

पनि चर्चा गरेका छ्न । (पराजुली पूर्ववत् पृ: १०२) यसरी विभिन्न विद्वान्हरूले भजनको वर्गीकरण गरेका छन् ।

३.९ प्युठान जिल्लामा लोकभजन

प्युठान जिल्लामा हिन्दू धर्म मान्ने मानिसहरूको संख्या ९६.०७ प्रतिशत रहेको छ भने दोस्रो धर्मका रूपमा बौद्ध धर्म २.९६ प्रतिशत रहेको छ । प्युठान जिल्लामा विभिन्न मठ मन्दिर कोट (देवी मन्दिर) हरू आदि छन् । यहाँका जनताहरू धार्मिक प्रवृत्रिका छन् । विभिन्न मेलापर्व, उत्सव र धार्मिक कार्यहरूमा मानिसहरू लोकभजनहरू गाउँदै रमाइलो गर्दछन् । सत्यनारायणको पूजा, लक्ष्यबत्ती, चौरासी छैटीजस्ता सांस्कृतिक अवसरमा भजन गाउने चलन यहाँ छ । यस्ता अवसरमा भजनमण्डलीलाई निम्ता पठाउने र भजनेहरूले निम्ता स्विकारी आउने गर्दछन् । कतिपय अवस्थामा त भजन गाएबापत पारिश्रमिक पनि लिने चलन रहेको पाइन्छ ।

प्युठान जिल्लाका ब्राम्हण, क्षेत्री बस्तीहरूमा भजन सबै भन्दा लोकप्रिय देखिन्छ । पहिले पाठशालामा पढेका, रामायण, कृष्णचरित्र लयबद्ध वाचन गर्न सक्ने बूढापाकाहरू समाजमा भेला भएर पौराणिक विषयवस्तुमा सवाल जवाफ गर्ने गर्दछन् । यही समूह नै सबैभन्दा बढी लोकभजनमा लीन देखिन्छ भने उनीहरूका साथमा नयाँपुस्ता पनि भजनप्रति आस्थावान् देखिन्छ ।

प्युठान जिल्लाको सदरमुकाम खलङ्गा आसपासमा प्रायः नेवारबस्ती रहेको छ । नेवार समुदाय पनि धार्मिक आस्थामा निकै अघि देखिन्छन् । नेवार समुदायमा राम, कृष्ण, शिव, विष्णु आदिका साथै बौद्ध भगवान प्रति प्रार्थना गरिएका भजनहरू पाइन्छन् ।

प्युठान जिल्लाको सहरिया इलाकामा भजनकेन्द्रमा जम्मा हुने, भजन गाउने, ईश्वर वन्दना गर्ने चलनले बढावा पाइरहेको छ । साई बाबाको आराधना गर्दै साई भजन गाउने परम्परा यहाँको नौलो प्रवृत्तिमा देखिएको छ । लोकभजनमा ईश्वरीय भक्तिभाव प्रकट हुनाले अन्य गीत संगीतमा त्यत्रि धेरै चासो नदिने मानिसहरू पनि भजनमा उत्साह सहभागी भई धर्म प्राप्त गर्ने गर्दछन् ।

३.१० प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन

यस परिच्छेदमा प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनहरूको सङ्कलन गरिएको छ । विभिन्न समयमा गाइने भजनका स्वरूपहरू पनि भिन्न भिन्न हुन्छन् । यहाँ संकलित लोकभजनहरूलाई विभिन्न शीर्षकहरू दिई प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.१०.१ आरती भजन

भजन गाउने समय र स्थानमा शुभ मङ्गल होस् भन्ने कामना आरती भजनमा हुन्छ । भजनको सुरुवात नै आरतीबाट हुन्छ । प्राय : जुन देवी देवताको पूजा हुन्छ तिनै देवी देवताको आरती गाइसके पछि अन्य भजन गाइन्छ । आरती भजनको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । ती आरती भजनहरू निम्नलिखित छन् ।

३.१०.२ सन्ध्याको आरती

प्राय : जसो भजन साँझको समयमा गाइन्छ । भजनको सुरुवातमा सन्ध्या आरती गाउने चलन रहेको पाइन्छ ।

सन्ध्या आरती यस प्रकार छ :

इशान्नेका सन्ध्यामा उठी पूर्वैदिशा आवै
पूर्वमाका गणपति देव सन्ध्या हे जगाऊ
सन्ध्या हे जगाऊ राम दीपक जगाऊ
साँझ बित्न लाग्यो भक्तजन सन्ध्या हे जगाऊ ।
पूर्वमाको सन्ध्यामा उठी आग्नेय दिशा आवै
आग्नेयको अग्निदेव सन्ध्या हे जगाऊ
सन्ध्या हे जगाउ ....
आग्नेयका सन्ध्यामा उठी दक्षिण दिशा आवै
दक्षिणका यमराजले सन्धया हे जगाऊ
सन्ध्या हे जगाउ ....
दक्षिणका सन्ध्यामा उठी नैऋृत्यमा आवै
नैऋृत्यका सूर्य देव सन्ध्या हे जगाऊ

सन्ध्या हे जगाऊ ....

नैऋत्यका सन्ध्यामा उठी पश्चिम दिशा आवै

पश्चिमका चौमुखी ब्रह्मा सन्ध्या हे जगाऊ

सन्ध्या हे जगाऊ ....

पश्चिमका सन्ध्या उठी वायव्यमा आवै

वायव्यकी अम्बिका देवी सन्ध्या हे जगाऊ

सन्ध्या हे जगाऊ ....

वायव्यका सन्ध्यामा उठी उत्तर दिशा आवै

उत्तरका ध्रुवमा ऋषि सन्ध्या हे जगाऊ

सन्ध्या हे जगाऊ ....

उत्तरका सन्ध्यामा उठी इशान्यमा आवै

इशान्नीका विष्णुमा देव सन्ध्या हे जगाऊ

सन्ध्या हे जगाऊ ....

इशान्नीको सन्ध्यामा उठी आकाशैमा जावैं

आकाशैका तारागणले सन्ध्या हे जगाऊ

सन्ध्या हे जगाऊ ....

आकाशैका सन्ध्यामा उठी पातालैमा जावै

पातालका वासुकी नागले सन्ध्या हे जगाऊ

सन्ध्या हे जगाऊ ....

पातालैका सन्ध्यामा उठी मर्त्यलोकमा आवै

मर्त्य लोकका कल्की औतार सन्ध्या हे जगाऊ

सन्ध्या हे जगाऊ ....

मर्त्यलोकका सन्ध्यामा उठी नेपाल आवै

नेपालैका पशुपतिनाथले सन्ध्या हे जगाऊ

सन्ध्या हे जगाऊ ....

३.१०.३ गणेशको आरती

गणेशले देवताहरूको पूजा हुँदा सर्वप्रथम आफ्नो पूजा गरिने वरदान पाएका थिए । उनको पूजा नगरी अन्य देवताको पूजा भएमा सिद्धि नहुने जनविश्वास छ । भजन गाउँदा पनि सिद्धि विनायक गणेशको आरती पहिल्यै गाउने चलन छ । गणेशको आरती यस प्रकार छ :

जय गणेश जय गणेश जय गणेश देव

माता जनकी पारवती पिता महादेव ।

जय गणेश जय गणेश जय गणेश देव

माता जनकी पारवती (पार्वती) पिता महादेव ।

एकदन्त दया वन्त चार भुजाधारी

माथे उपर मुकुट सोहे मुसाकी सवारी । जय ....

अन्धाअखोंको आँखा देऊ खोटी ओंको काया

बाँझी नके सन्तती देव, निर्धनीको माया । जय गणेश ....

३.१०.४ पाञ्चायन आरती

पैलेमा पुजम् सिद्धिका दाता गणेश देवतालाई

दूबो र अर्थ श्रीखण्ड चढाऔं

पाञ्चायनज्यूलाई पञ्चम ज्योति आरती जगाऔ

आरती जगाऔं भक्त दीपक जगाऔं

सन्ध्याको बेला भयो आरती जगाऔं

दोसरी पुजम् कैलाशका शङ्कर भगवानलाई

जल अर्घ वेलपत्र चढाऔं

पाञ्चायन ....

तेसरी पुजम् आकाशैका सूर्य नारायणलाई २

पुष्पक अर्घ सिन्दुर चढाऔं

पाञ्चायन ....

पञ्चैमा पूजम् वैकण्ठका विष्णु भगवानलाई २

पुष्पक अर्घ वस्त्र चढाऔं...........

पाञ्चायन ....

३.१०.५ राम आरती

पहिला हैमा आरती राम भूमकीबाला

काली नाग नाथी ल्याउला राम कृष्ण गुवाला

आरती किजय राजा रामचन्द्रकी जय हरि

जय हरि हर भक्तिका राम प्रभु राम दर्शन देऊ देऊ ।

दोसरी हैमा आरती राम देवकीकी नन्दन

भक्त सुधार प्रभु राम कंसकी खञ्जन ।

आरती कि जय ....

तेसरी हैमा आरती राम त्रिभुवन मुहे

राधा रुकमिणी राम कृष्णजीलाई सुहे ।

आरती की जय ....

चौथा हैमा आरती राम चारै र दिशा पूजा

चारै दिशा नारायणलाई राम औंर लाए ध्वजा ।

आरती की जय ....

पञ्चहैमा आरती राम मङ्गलु गावै

राधा रुकमिणी राम चमर डोलावैं ।

आरती की जय ....

षष्ट हैमा आरती राम षड्रस पावैं

हरि हरि ज्यूका हरि हरि गुण राम भक्तले गावै ।

आरती की जय ....

सप्तहैमा आरती राम समिधा र बात्ती

बजन लागे शङ्ख र घण्ट राम चढाऔं फूल पाती ।

आरती की जय ....

अष्ट हैमा आरती राम अष्ट पति दाता

धन्यमा तिम्रो कोखी बास कौशल्यादेवी माता ।

आरती की जय ....

नव हैमा आरती राम नवै र निधि गङ्गा

सुवर्णको खड्खमा प्रभु राम महादेवका अंग

आरती की जय ....

दश हैमा आरती राम दशरथ पिता

लङ्कामा जिते रामज्यूले राम घर ल्याए सीता ।

आरती की जय ....

देवर ज्यूलाई शङ्खमा घण्टा मोहर भाइलाई राला

हृदयको थैलीउपर पवन जाला धारा ।

आरती की जय ....

सुवर्णको शङ्खमा प्रभु महादेवको जय

बाला श्रीकृष्ण प्रभु राम वासुदेवका बेटा ।

आरती की जय ....

सुवर्णको दियोमा प्रभु राम सन्ध्या उपर बाती

दीपक जगाऊ प्रभु राम सन्ध्या उपर बात्ती

आरती की जय ....

टिपौला फूल र पाती राम पुजऔंला देव

जानी नजानी प्रभु राम गर्छु तिम्रै सेवा ।

आरती की जय ....

साझहकी आरती मङ्गल गावैं ।

३.१०.६ जगदीशको आरती

ॐ जय जगदीशहरे स्वामी जय जगदीश हरे ।

भक्तहरूको संकट क्षणमै दूर गरे ॥ टेका ॥

जो ध्याओस् फल पाओस् दुःख हटोस् मनको ।

सुख सम्पत्ति घर आओस् कष्ट मिटोस् तनको ॥

ॐ जय जगदीश ....

बा आमा हौ तिमी नै मेरा, शरण परुँ कसको ।

तिमी बिना छैन अरु, क्वै आशा गरुँ कसको ॥

ॐ जय जगदीश ....

तिमी पूरा परमात्मा, तिमी अन्तरयामी ।

परब्रह्मा परमेश्वर तिमी सबका स्वामी ॥

ॐ जय जगदीश ....

तिमी करुणाका सागर, तिमी पालनकर्ता ।

मै मुरख खल कामी, कृपा गरे भर्ता ॥

ॐ जय जगदीश ....

तिमी हौ एक अगोचर, प्राण पति ।

कुन विधि मिलू दयामय, तिमीसँग यो कुमति ॥

ॐ जय जगदीश ....

दीनबन्धु दुःखहर्ता, तिमी रक्षक मेरा ।

ॐ जय जगदीश ....

विषय विकास हटाऊ, पाप छुटाऊ देवा ।

श्रद्धा भक्ति बढाऊँ, सज्जनको सेवा ॥

ॐ जय जगदीश ....

३.१०.७ लक्ष्मीको आरती

जय लक्ष्मी माता, जय लक्ष्मी माता !

गरछन्, निशि दिन सेवा विष्णु शिव धाता । जय ....

ब्रहाणी रुद्राणी कमला तिमी हौं जगमाता

सूर्य चन्द्रमा धयाउँछन् ऋषि गाउँछन् माता । जय ....

दुर्गारूप निरञ्जन सुख सम्पत्ति दाता

सच्चा ध्यान, जनकन दिन्छ्यौं झलरी छाता । जय ....

तिमी विष्णुसँग बस्छ्यौ, तिमी हौ सुखदाता

भक्तहरूका घरमा बस्छ्यौ, भवसागरको त्राता । जय ....

तिमी नभई यज्ञ हुँदैन, लुगा पनि कोही पाउन्न । जय ....

शुभ गुण सुन्दर युक्त क्षीर निधिमा टन्न

श्री लक्ष्मीको आरती जो कोही जन गाओस् ।

उरउमङ्ग अति उबजी पाप उतरी जाओस् । जय ....

३.११ भजन

आरती गाइसकेपछि भजन गाउँने काम सुरु हुन्छ । हरि, विष्णु, शिव, गणेश, राम, कृष्ण आदि सम्बन्धी भजनहरू गाइन्छ ।

३.११.१ कृष्णाको भजन

कृष्ण भगवानका बाललीला, उनले गरेका कार्यहरू आदिका बारेमा गाइने भजन नै कृष्ण भजन हुन् । कृष्ण भजनलाई कृष्ण चरित्र गाउने भन्ने चलन छ । कृष्णका भजनहरू यस प्रकार छन् :

हे जान्छु नि दाजै, जान्छु नि दाजै जै-जमुनामा नुहाउन जान्छु नि दाजै..... २

जान पो हुँदैन तिमीलाई, जान पो हुँदैन जन्जीरमा परेकी छ्यौ जान पो हुँदैन २

वरु म दिउला सय घैला जल जान पो हुँदैन

बैने वरुम दिउला सय घैला जल जान पो हुदैन ।

हे छैटौं र गर्भ सम्म नि रहेको आङ्मा कुसिला

छेटौ र गर्भ सम्म नि रहेको आङ्मा कुसिला । राम

जाँदैन न दाजै राम जादैन दाजै

ढुङ्गे र जलपनले जाँदैन दाजै । राम

हे वटुकीको तातोमा दूध फुकेर खाउँला, दाजै

छिटो छिटो जमुनामा नुहाइ यही जन्जीरमा आउला राम् ।

हे हुकुम दियो दाजैले जन्जीर खोल्यो पालेले नारान्
हुकुम दियो दाजैले जन्जीर खोल्यो पालेले राम ।
हे थुमकी लौरी धुमकी पाउ कमलु पाउ चलाइन्
थुमकी लौरी धुमकी पाऊ कमलु पाउ चलाइन् राम ।
जाँदामा जाँदा गएर जै जमुनामा पुगिन् नारान्
जाँदामा जाँदा गएर जै जमुनामा पुगिन राम् ।
जमुनाको जल उठाई शिरमा मार्चन गरछिन्
जमुनाको जल उठाई शिरमा मार्चन गरछिन् राम् ।
मरनको मनसुवा गरी फालमा हालिन् जमुना
मरनको मनसुवा गरी फालमा हालिन अवुना राम् ।
उँदहकी (तलकी) जमुना उदैमा बगिगइन्
उँभहकी (माथिकी) जमुना उँभैर अटल रहिन् राम् ।
(माझै बगरु, हेर त माझै बग्रु)२
त्यही बगरुमा बसेर रुन्छिन् धुरुधुरु । राम
त्यही बरारुमा बसेर रुन्छिन् धुरुधुरु ।
देवुका माई रोएको गोकुल पुग्यो खवर
देवुका माई रोएको गोकुल पुग्यो खवर राम् ।
कुन होला रुनी हेर कुन होला रुनी
जै जमुनाका नेरफेर कुन होला रुनी
बोलीमा सुन्छु बैनैको भाकामा ल्याउँछु बैनैको
(हाम्रीमा बैनै देवुका हुन् कि)२
नगई पो भएन मलाई नगई पो भएन
रोएको गुहार, गर्नलाई नगई पो भएन ।
(किन रोएकी बैनी, किन रोएकी जमुनामा आएर किन रोएकी)२
हे.. छैटौं र गर्भसम्म नि कंस राजले हऱ्यो

सातै र गर्भमा गर्भपतन गरायो राम् ।

लागेन आशा मलाई लागेन आशा

आठहैर गर्भको लागेन आशा

मरन आएकी म त मरन आएकी

जैजमुनामा फाल हाली मरन आएकी

मरन हुँदैन बैनी मरन हुँदैन ।

जैजमुनामा फाल हाली मरन हुँदैन ।

हे.. तिमीलाई जन्मलान् तीन त्रिलोकका भगवान

हामीलाई जन्मलिन बिजुला भन्ने कन्या राम् ।

बालै पो साटौला बैनै बालै पो साटौंला

है तिमीले र हामीले बालै पो साटौला

(तब पो आउलान कंसका जोरी)२

मेरी बैनै तव पो आउलान् कंसका जोरी

हे.. देवुका गइन् मथुरा यशोदा गइन् गोकुल

देवुका गइन् मथुरा यशोदा गइन् गोकल राम् ।

हे.. फेरि पनि मलाई जन्जीरको जन्जीर

मै अभाकिनी फेरि पनि मलाई जन्जीरको जन्जीर राम् ।

(एकु र कोठा वसुदेव एकु र कोठा देवुका)..२ राम

हे ..गर्भ रहिगए राम गर्भ रहिगए

तीन त्रिलोकका श्री भगवान् गर्भ रहिगए ।

हे एकै र महिना दुवै र महिना, तीनै र महिना भए ।

तीनै र महिना चारै र महिना पाँचै र महिना भए

पाँचै र महिना छैटै महिना सातै र महिना गए राम्

आठै र महिना, नवै र महिना, दशै र महिना भए राम ।

हे.. देवुका माइको गरिमै पुग्यो हेर दशै मास

पुग्यो हेर दशै मास हेर पुग्यो हेर दसै मास

देवुका माइको गरिभैको पुग्यो हेर दसै मास ।

हे.. भदहवै महिना भन्छौ बाह्रमा दिन जाँदा ..२

हे.. अष्टमी तिथि भन्छौ रोहिणी नक्षत्रमा...२

हे.. वुधबारको दिन भन्छौ बाह्र घडी रात जाँदा ...२

हे.. वुधबारको दिन भन्छौ बाह्र घडी रात जाँदा ..२ राम ।

बल्लै पो जन्मे हेर बल्लै पो जन्मे

(तीन त्रिलोकका श्री भगवान बल्लै पो जन्मे)२

(राम ता राम नारायण हरि यही बेला भनौला)२ राम ।

कोठा र ढोका खुलेका पानस बत्ती बलेका राम्

हे के जन्म्यो रानी हामीलाई के जन्म्यो रानी

आज हाम्रो कोखीमा के जन्म्यो रानी ।

बालै पो जन्मे राम बालै पो जन्मे

आज हाम्रो कोखीमा बालै पो जन्मे

आज हाम्रो कोखीमा बालै पो जन्मे

हे.. माथैमा हेर्दा त माथै र मुकुट भएका

पावैमा हेर्दा त पाउ र पदम भएका राम ।

(बालाको दर्शन बाबाले गरे बाबाको दर्शन बालाले)२ राम

भन्छन् बालाले हेर भन्छन् बालाले त्यसै र बेला बाबासित भन्छन् बालाले

लैजाउन मलाई बाबै लैजाउन मलाई

छिटोमा छिटो गोकुल लैजाउ न मलाई

हे.. कसरी लाने हो तिमीलाई कसरी लाने हो

साल र नाल सँगै छन् कसरी लाने हो

कसरी लाने हो, कंसका पाले खडा छन् कसरी लाने हो ।

लैजाउन मलाई बाबै लैजाउन मलाई कंसका पाले मोहित छन् लैजाउन मलाई ।

हे.. बसने होइन म त बसने होइन जन्जीरमा परेर बसने होइन ।

हे ..दुध पो खावै जाऊ, दूध पो खावै जाऊ, गोकुल पुग्दा घाँटी सुक्ला दूध पो खावै जाऊ ।

हे.. (अघि र पूर्व जन्ममा दम्पती दुवै भएर) ...२ राम ।

(सुकेका पात खाएर पञ्चै र अग्नि तापेर) ...२ राम

हे.. तपस्या गरेका तिमीले तपस्या गरेका

भक्ति मेरै होऊ भनेर दर्शनै दिएँ ।

माग्यौ तिमीले हेर माग्यौ तिमीले, हजुरजस्तो पुत्र भन्ने माग्यौ तिमीले

हुम्ला भनेको मैले हुम्ला भनेको, हजुरको पुत्र मैले हुम्ला भनेको

मागिनौ माई तिमीले मागिनौ माई

दुधै र खुवाउला भनेर मागिनौ माई ।

दूध त खावैन माइ दूध त खावैन जनम लिउँला बारम्बार दूध त खावैन ।

माइलाई बुझाए, माईलाई बुझाए यो कुरा बाला ठाकुरले माईलाई बुझाए

हे.. (खाँदरीका बालालाई गादीमा राखेर)...२राम ।

हे.. (छुकी लौरीधुमकी पाउ कमलु पाउ चलाए)...२ राम ।

हे.. (जाँदामा जाँदा गएर जैजमुनाका तीरमा)...२ राम ।

नेरफेर जमुनाले घँडिया भेटाइन्

नेरफेर जमुनाले घँडिया भेटाइन् नेरफेर जमुनाले घँडिया भेटाइन् राम ।

(झन् पर जान्छन् वासुदेव झन झन् माथि आउँछिन् जमुना)...२

(गादीमाका बालालाई काँधैमा राखेर)...२

(कम्मरुकी जमुनाले कुमै र छालो हान्दछिन्)...२ राम ।

भदहवै मासकी उमरी धुमरी जमुना, उर्लिन् वडा भेल हेर उर्लिन् वडा भेल

उमरी धुमरी जमुना उर्लिन वडा भेल ।

थर थर काम्दछन् राम थरथर काम्दछन् ,वासुदेव ऋषि त थरथर काम्दछन् ।

हे..मरन लेखेको मलाई मरन लेखेको, आठौं गर्भको बालु ल्याई मरन लेखेको

हरे आठौं गर्भको बालु ल्याई मरन लेखेको राम ।

(बाबै हाम्रा डराए भनी पावै पसारे बालाले)२

हे.. बालाको दर्शन जमुनाले गरिन् जमुनाको दर्शन बालाले

जमुनाको दर्शन बालाले गरे बालाको दर्शन जमुनाले राम ।

हे ..उँद (तल) की जमुना उँदै बगिगइन् उँभकी(माथिकी) जमुना उँभै अटल रहिन्

रस्ता पो बन्यो हेर रस्ता पो बन्यो माझैँमा जमुनाको रस्ता पो बन्यो ।

हे.. (ए गंगे जमुना, भन्छन् सुन न गंगे जमुना)...२ राम

गोकुल पुरीबाट मथुरा पुरी जानलाई

बाबै त हाम्राआउने छन् बिजुला कन्या ल्याएर राम ।

रस्ता पो दिए है तिमीले रस्ता पो दिए

हे.. बाबै हाम्रा आउने छन् बिजुला कन्या ल्याएर राम ।

रस्तापो दिए है तिमीले रस्ता पो दिए

हे..बाबै हाम्रा डराउँछन् रस्ता पो दिए है ।

हे उत्रिए नि पार राम उत्रिए नि पार

बूढा ऋषि वासुदेव उत्रिए नि पार ।

(राम त राम नारायण हरि लौ सुन सबैले)२ राम ।

राम त राम नारायण हरि यही बेला भनौंला हरि राम ।

श्रीकृष्णसम्बन्धी अर्को भजनः

श्री कृष्ण गोविन्द हरे मुरारे हे नाथ नारायण वासुदेव

अनन्त वैकुष्ठ मुकुन्द कृष्ण, गोविन्द दामोदरमाधवेती ॥

श्री कृष्ण ....

हे नाथ मेरो यही प्रार्थना भूलो न कहिल्यै हरिनाम तिम्रो

निष्काम भएर दिन रात गाऊँ हे नाथ नारायण वासुदेव ।

श्री कृष्ण ....

हे भाइ आफ्ना मन मा विचारौं के साथ ल्यायौ लैजाने के हो ?

जानेछ साथमा हरिनाम एक भन्ने म राखूँ मनमा विवेक ॥

श्री कृष्ण ....

देहान्त बेला दर्शन् म पाऊँ प्रभु हजुरको गुणगान गाऊँ

हरिनाम जपी यो देह त्यागौं हे नाथ नारायण वासुदेव ।

श्री कृष्ण ....

घरबार दौलत धनधान्य सारा माता पिता बन्धु र पुत्र दार

परलोकमा कोही हुँदैन साथी हे नाथ नारायण वासुदेव ।

श्री कृष्ण ....

संसारमा जन्म लिएर आयौं यतै रमायौं मन यो भुलायौं

बिर्सेर यस्तो हरि नामलाई हे नाथ नारायण वासुदेव ।

श्री कृष्ण ....

हरे कृष्ण मुरारी हरे श्याममुरारी, मलाई लैजानुस् बैकुण्ठको ढोका उघारी

अत्तोपत्तो छैन आज कहाँ जानुभयो , प्रभुजीले छोडिदिँदा मरेसरी भयो ॥

हरे कष्ण मुरारी ....

कहाँ गए शान्तिहोला कसले रक्षा गर्ला, गोपिनीको इज्जत आज कंसासुरले हर्ला ॥

हरे कष्ण मुरारी ....

एक दिन खेलदा वनमा वकासुर आई,सबैलाई निलिदियो ठूलो मुखवाई ॥

हरे कष्ण मुरारी ....

प्रभुजीले मारिदिँदा वकासुरलाई, हामी सबै खुसी भयौं प्रभु कृपा पाई ॥

हरे कष्ण मुरारी ....

कैले होला मोक्ष भई वैकुष्ठमा जानु, मर्त्यलोकमा जनम भयो बुद्धि मिल्यो सानु ॥

हरे कष्ण मुरारी ....

मनको मैलो मेटिएन कसैगरे पनि, लौन प्रभु शरण लिनुस् आफ्नै दास जानी ॥

हरे कष्ण मुरारी ....

३.११.२ रामकथा सम्बन्धी लोक भजन

राको कथामा आधारित विभिन्न भजनहरू गाइने गरिन्छ । रामको भजनलाई 'रामायण गाउने' भन्ने चलन छ । यसमा मर्यादा पुरुषोत्तम रामका लीला, राम्रो कामको महिमा गाउनाका साथै मोक्ष प्राप्तिको चाहना व्यक्त भएको पाइन्छ । राम कथासम्बन्धी भजनहरू यस प्रकार छन् :

बह्मा र विष्णुजी शिव सबै रूप हुन् प्रभुका सृष्टि संहार २

बह्मा र शिवजी पालनकर्ता विष्णुजी........... ३

भूमार हर्नलाई बिन्ती गर्दा बह्माले खुसी भै मर्त्य लोकैमा २

समौतार विष्णुले लिनु भो त्रेता युगैमा ३

पिता हुन् दशरथ माता उनै कौशल्या देवी हुन् आमा तीनमध्ये २

अयोध्यापुरी हो जन्म ठाउँ भारतखण्डे ३

रावणदि राक्षस मारी सज्जन सबलाई जोगाई रक्षा गरन २

जन्मिनु भो प्रभुजी रामौतार नारायण ३

सोह्र नै बर्से उमेर पुगी राज्य आफैंले स्वभावै लिने बेलैमा २

मर्यादा पुरुषेत्तम लाग्नुभो तपोवनैमा ३

रावण वीर शत्रुले दुःख दियो वनैमा, रामलाई छल गरेर २

लग्यो लङ्कापुरीमा उडाउँदै सीता हरेर ३

वीर साथी हुनमान थिए उनै रामका समुन्द्र पार गरेर २

पुगे है लङ्कामा एकलै आँट गरेर ३

दुःख पाई सागरै तरी पुगे लङ्का प्रतिज्ञा राखी मनैमा २

एकली सीतालाई भेटे उनले रानी वनैमा ३

इन्द्रजित, सुवाहु, कुम्भकर्ण, रावण र मारिचिलाई युद्धभूमिमा २

मार्दिए राम र लक्ष्मण, हनुमान मितले ३

सकेर यति काम चौध वर्ष बिताइ फिर्नुभो पुरुषोत्तम राम २

वनबासै छोडेर अयोध्या आफ्नै प्यारो धाम् ३

मूर्खलाई मासेर लाउनुहुन्छ रामले सबै ती सज्जनलाई पार २

नमस्कार मनैले गरी जपौ राम सीता राम ३

केही राम सम्बन्धी चुड्का भजन :

राम जपन राम जपन जीन्दगी हो सपना राम जपन

सम्झ रामलाई सम्झ रामलाई बैकुण्ठमा जानलाई सम्झ रामलाई

यो पनि रामको त्यो पनि रामको संसारै रामको म पनि रामको ।

हनुमान नचाउने भजन :

सीतालाई रावणले हरण गरेर लगेपछि राम र लक्ष्मण सीताको खोजीमा यताउता दर्गुछन् । उनीहरूलाई भोक लाग्छ । शिवको फूलबारीमा फलफूल खान पुगेका मात्र हुन्छन् । यहाँ हनुमानसँग भेट हुन्छ । यी प्रसङ्गबाट हनुमान नचाउने भजनको सुरुवात हुन्छ । हनुमान नाच्ने मानिस काम्न थाल्दछ । यस सम्बन्धी भजन यसप्रकार छन् :

घुम्दै गएका हेर तो घुम्दै गएका

राम लछुमन दुनु भाइ घुम्दै गएका

हे.. (तीन त्रिलोकका जय जगन्नाथलाई भोक र पियास लाग्यो)...२

तीन त्रिलोकका जय जगन्नाथलाई भोक र पियास लाग्यो राम

जाऊ न भाइ तिमी राम जाउ न भाइ तिमी

शिवजीका फूलबारीमा जाऊ न भाइ तिमी

हे.. कैलाशै पुरीमा शिवजीको फूलबारी

कैलाशै पुरीमा शिवजीको फूलबारी राम ।

गए हेर दुनु भाइ राम गए हेर दुनु भाइ

कैलाशै पुरीमा गए हेर दुनु भाइ हरि राम ।

हे.. शिवजीका फूलवारीमा कोही होला रखवारी

शिवजीका फूलबारीमा कोही होला रखवारी राम ।

(रखुवारी रहेछ भने दुवै र भेटी दिएर)...........२ राम ।

(रखुवारी नभएमा फैदेंमा भेटी राखेर) ....२ राम

(दुवै र भेटी फेदमा राखी दुवैर फल टिपी ल्याऊ)......२ राम

(जय जगन्नाथको हुकुम हुँदा गए हेर लछुमन)२ राम

गए हेर लछुमन गए हेर लछुमन

गए हेर लछुमन राम गए हेर लछुमन, शिवजीका फूलवारीमा गए हेर लछुमन ।

हे.. शिवजीका फूलबारीमा हनुमान थिए रखवारी राम

शिवजीका फूलबारीमा हनुमान थिए रखवारी राम ।

कुन छ रखवारी, कुन छ रखवारी

शिवजीका फूलवारीमा कुन छ रखवारी

हे.. चोर पो हो कि भनेर पातमा लुके हनुमान राम

चोर पो हो कि भनेर पातमा लेुके हुनमान राम ।

रखवारी नदेखेर फेँदैमा भेटी राखेर

रखवारी नदेखेर फेँदैमा राखी दुवै र दाना टिपे ।

दुवै र भेटी फेँदैमा राखी दुवै र दाना टिपे राम ।

कुन चोर होस तँ हेर कुन चोर होस् तँ ?

अर्काको फूलवारी नस्ट गर्ने कुन चोर होस् तँ ?

(हनुमान र लछुमनको पऱ्यो हेर घमासान) ...२ राम ।

(जोर जोर जोरको तोर जोद्धाले पाउँछ जोरी) ...२ राम ।

(छोपेर कड्के लागेन पत्ता रामजी गुहार) ....२ राम ।

(लछुमनले गुहार गर्दा दौडेर गए रघुनाथ) ....२ राम ।

(हनुमानले शिवलाई सम्झी आए हेर शिवजी) ......२ राम ।

(पछिपछि पार्वता आएकी थिइन्) ....२ राम ।

राम र शिव त्रिदेवको पऱ्यो हेर घमासान

राम र शिवको त्रिदेवको पऱ्यो नि घमासान राम ।

(श्रीरामले शिवलाई छुँदा कुष्ठरोग हरायो) ....२ राम ।

(त्यसैबेला शिवजीलाई पार्वतीले भनिन्).......२ राम

जिउमा हेर्नुस् तो स्वामी जिउमा हेर्नुसतो

तीन त्रिलोकका जगन्नाथलाई जिउमा हेर्नुस् तो ।

(शिवजीले जिउमा हेर्दा कुष्ठरोग हराएको).......२ राम ।

(तीन त्रिलोकका रघुनाथलाई शिवले चिने त्यही बेला).... २ राम ।

के दिऊँ बक्सिस मैले के दिऊँ बक्सिस्

तीन त्रिलोकका भगवानलाई के दिऊ बक्सिस राम ।

मनको इच्छा पुऱ्याइदिन्छु के दिऊँ बक्सिस्

तीन त्रिलोकका राम लछुमनलाई बक्सिस् दिन खोज्दा राम ।

हे.. (सीता प्यारी हराउँदा आपतमा पऱ्या छु)........२ राम ।

सीता खोज्नु पऱ्या छ राम सीता खोज्नु पऱ्या छ

हनुमान बक्सिस, हनुमान बक्सिस दिने भए हुनमान बक्सिस् राम

(शिवजीले श्रीरामज्यूलाई हनुमान बक्सिस दिए) .....२ राम ।

(रुन्छन हनुमान हेर रुन्छन् हनुमान) .....२ राम ।

(त्यसैबेला शिवसित रुन्छन् हनुमान) .....२ राम ।

नरोऊ हनुमान तिमी नरोऊ हनुमान

(एकै र भाग खाऊँला एकै र घुर सुतौला).... २ राम ।

(श्री रामले हनुमानलाई सन्तुष्टै पारेर)...........२ राम ।

वक्सिसै ल्याए हेर बक्सिसै ल्याए, तीन त्रिलोकका रामले वक्सिसै ल्याए

सुग्रीवका मन्त्री, सुग्रीवका मन्त्री, हनुमान वीर हुन्, सुग्रीवका मन्त्री

(सुग्रीवले हुनमानलाई सीता खोज्न पठाए) ....२ राम ।

(अङ्गद, हनुमान, जाम्बवान् वीर दशै जोद्धा हिडे).....२ राम ।

(जाँदामा जाँदा गएर महेन्द्रा पृथिवी जलैमा).........२ राम ।

(चारै दिशा चारै दिन खोजेर सकेर) ....२ राम ।

(सम्पातिका आधारले लङ्का बतायो) ......२ राम ।

(सम्पति र जटापु दुनु भाइ थिए)........... २ राम ।

(जठायुले भनेको खवर सम्पतिले सुने)...... २ राम ।

(क्रिया काज गऱ्यो र सीताजीलाई बतायो).... २ राम ।

(सीताको हातमा औठी विश्वास रामले हनुमानलाई दिए) ....२ राम ।

(औँठी हातमा छोपेर गमन गर्छन् हनुमान) ....२ राम ।

(सात समुन्द्र क्षार समुन्द्र उडेर तरे) ....२ राम ।

(अशोकको वनमा सिसौका रुखमुनि रुँदै रुँदै वसेकी सीताजीलाई भेटे)...... २ राम ।

(सीताजीका आदेशले फलफूल खान्छु भनेर) ....२ राम ।

(रावणको फूलबारी ध्वस्त निष्ट पारे).......... २ राम ।

(ब्रहम पासको कवुवले हनुमानलाई छोपी लग्यो)......... २ राम ।

(रावणको छोरो इन्द्रजित ठूलो वीर जोद्धा हो).......२ राम ।

(रावणलाई भेट्ने मनसुवा हुनमान बन्धन परे)...... २ राम ।

(लात्तीले भुँइमा बजार्दा दशशिरका मुकुट खसे) .....२ राम ।

(रावणको ठूलो सेखी हुनमानले त्यहीँ तोडे)....... २ राम ।

(छुरिबको मधुवन खुसीले लुटेर)...... २ राम ।

(श्रीरामका साथ सीताको समाचार कहेर)..... २ राम ।

(बन्धु बान्धव शस्त्र अस्त्र श्रीरामले लगेर)....... २ राम ।

(लङ्कापुरी घेरेर रावणलाई मारेर)...... २ राम ।

(पृथ्वीको भार रावणलाई मारेर)......... २ राम ।

ब्रह्मश्वलाई कटाउन अश्वमेधै गरेर) .....२ राम ।

(अयोध्याका नगरमा कीर्तिजो राखेर) ....२ राम ।

यसरी रामायणका भजनहरू गाउँदा हुनमान उत्रेको मानिसमा हनुमानको शक्ति आउँछ । उक्त व्यक्तिलाई हनुमान नचाउँदा सीता खोजी ल्याऊ वीर हनुमान, फल खोजी ल्याऊ वीर हनुमान,जलखोजी ल्याऊ वीर हनुमान जस्ता भजनहरू गाइन्छन् । हनुमानले पनि कन्या केटी, फलफूल तथा जलको गाग्री ल्याएर आउँछन् । घरको दलिनमा तलतिर टाउको र माथितिर खुट्टा गरी हिड्न सक्छन् । हनुमानलाई सवैले जय जयकार मनाउँछन् । यसमा

भजनको सिलसिला विगार्नु हुँदैन भन्ने भनाइ छ । अन्तयमा तलको श्लोकमार्फत् हनुमानलाई सामान्य अवस्थामा पुऱ्याइन्छ :

हे रामे ! पुरुषोत्तम नरहरे ! नारायणे केशवे !

गोविन्दे गरुणध्वजे गुणनिधे ! दामोदरे माधवे ।

हे कृष्णे कमलापते ! यदुपते ! सीतापते श्रीपते ।

वैकुष्ठाधिपते चरल्तरपते लक्ष्मीपते पाहिमाम् ॥

आदौ राम तपोवनादि गमन हत्वा मृगं कांञ्चनम्

वैदेही हरणं जटायु मरणं सुग्रीव सम्भाषणम्

बाली निर्दलनं समुन्द्र तरणं लङ्कापुरी दाहनन्

पश्चात् रावण कुम्भकर्ण हननं एतद्धि रामायणम् ॥

रवीकृत रामायणको भजन

प्युठान जिल्लामा रवीकृत रामायणको भजन पनि प्रख्यात छ । गुल्मी जिल्लाका रविलाल शर्मा कँडेलले लेखेको रामायणको कथासम्बनधी पुस्तकलाई रविकृत रामायण भन्ने गरिन्छ । लोकलयमा लेखिएको यस कृतिमा रामायणका आठै काण्डलाई छुट्टाछुट्टै भजनका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसको सुरुमा आरती लेखिएको छ । यसका केही भजनहरू यसप्रकार छन् :

आरती श्री जय जगन्नाथ ठाकुरज्यूकी मङ्गलकारी ।

देखेर मुखारविन्द परशत, चरणाविदं पापहरि । आरती

पृथ्वीलाई भारी के जन्मला पापी,

पृथ्वीलाई भारी भयो रावणका पापले ।

रुन गइन् विष्णुसँग दुःखीका स्वभावले ॥

दया भयो दशरथका कोखीमा जन्मूँला ।

जनम लिनन् जनकदेखि सीताजी भनूँला ॥

सीता मेरी सुन्दरीको रूप बनी जाला ।

आफै आउला इन्द्रजित रावणको काल ॥

राम राम राम राम रामको लिनू नाम ।

राम राम राम राम रामको सर्व काम ॥

जय हरे राम जय हरे राम जय गोविन्द गोपाल

चारै दिनको जिन्दगी बित्दा दौडेर आउँछ काल ।

कैले आउला फेरि नजाऊ बालै वन

के कर्मको बार सफल संसार ।

जो जति भन्छ्यौ सो त्यति दिम्ला नदेखु तिम्रो हत्ते

आफ्ना मनले दर्द खुलाई सम्झेर साँचो सत्ते ॥

दुई वरदान आज नपाउँदा क्रोधित भो मेरा मन्मा

भरतलाई राज्यधानी राम लक्ष्मणलाई वनमा

छुट्ने छैन काम बिर्सने छैन राम ।

आत्मामा छैन ज्ञान, भक्तिमा छैन मन ॥

कहाँ गयौ सीता मेरी कैले होला भेट ।

कुन बैरिका फेला पऱ्यौ, कौनाले भऱ्यो पेट ॥

बाटामाकी चौतारीले सीता देखेथेऊ ।

दया छैन उपकारी, असलोन बिउ ॥

बाटामाकी पिपलुले सीता देखेथेऊ ।

लग्यो दुष्ट राउन्नेले सुनसरी जीउ ॥

चाँदी वर्ण फुली गए सुनै वर्ण पाके ।

आउने जानेलाई खान दिए तिम्रो निमेक राखे ॥

नर मेरा दिदी बहिनी नर मेरा दाजुभाइ ।

नर मेरा इष्टमित्र, न र आउँछन दुनुभाइ ॥

हे रघुनाथ क्षेत्रीको जात बैमानी धर्ममा ।

लुकेर हानेऊ चोरेर हानेऊ मारेऊ अकारणमा ॥

न सुग्रविले सीता लियो के उपदेशले इष्ट ।

मारी हे राम छैन विराम मकन भएँ दुष्ट ॥

सीतालाई सम्झेर रामको मन विरह ।

सम्झेर सक्नु छ र राम रामको पाउ पर ॥

३.११.३ महाभारत सम्बन्धी भजन

महाभारतको कथामा थुप्रै भजनहरू गाइन्छन् । यस उदाहरणमा पाण्डवलाई कौरवहरूले मार्ने योजना बनाएका र पाण्डवहरूको वुद्धि, विवेकका कारण उनीहरू बाँच्न सफल भएको प्रसङ्ग छ ।

हे.. पाँच पाण्डवलाई मारने क्या कमसल गरौं हे भैया ………………. २ राम

.हे.. भर्जनको निमति पान सुपारी पठाउ हे भैया ………………. २ राम

ए ! मेरा दाजै कर्ण हो सुनन दाजै तिमीले ………………. २ राम

पान सुपारी लगेर जाऊन दाजै कर्ण तिमीले ………………. २ राम ।

हे पान सुपारी लगेर गए नि कर्ण नारान् ………………. २ राम

डिल्लीमा सहर छोडेर के काम आयौ कर्ण ………………. २ राम

दुर्योमाधन राजाले अस्मन यज्ञ लगाउने हुन् ………………. २ राम

भर्जनको निमति पान सुपारी लिएर आए ………………. २ राम

हे.. दुर्योमाधनको निमति मान्ने कि नमान्ने दाजै ………………. २ राम

हे.. हामी र उपर दाजै छन् दाजैलाई सोधौला ………………. २ राम

हे …मेरा दाजै युधिष्ठिर सुनन् दाजै तिमीले ………………. २ राम

हे ..दुर्योमाधन राजाले पान सुपारी पठायो ………………. २ राम

हे ..हामी र उपर भाइ छन् माइलाई सोधौंला भैया ………………. २ राम

हे.. मेरी माई कुन्ता हो सुनन माई तिमीले ………………. २ राम

हे.. दुर्योधनको निमति मान्ने कि नमान्ने माई ………………. २ राम

हे.. शत्रुको पनि निम्तै हो मित्रुको पनि निम्तै हो ………………. २ राम

हे.. निमति जो भनेको मान्नै जो पर्छ हे नारान ………………. २ राम

हे ..दुर्योधन राजालाई शत्रु नै ठाने भीमसेन ………………. २ राम

हे.. वलका पनि पूर छौ वुद्धिका पनि पूरा छौ हे .... २ राम

हे.. सोभ्कामा छन् नि युधिष्टिर जनना हुन् द्रुपदा नारान .... २ राम

हे.. सकुल नकुल बाल्खै छन् होसियार गरे हे भीमसेन .... २ राम

हे.. दाहिनेमा तर्फ दरबारलाई बायाँ परिक्रमा माईलाई गरे .... २ राम

हे.. अघिमा लागे युधिष्ठिर उही पछि लागे अर्जुन ठाकुर .... २ राम

हे.. उही पछि लागिन् द्रुपदा उही पछि लागे नकुल नारान .... २ राम

हे.. उही पछि लागे सहदेव उही लागे भीमसेन ठाकुर .... २ राम

हे.. हस्तिना सहर छोडेर डिल्लीमा सहर पुगे नारान .... २ राम

हे.. जाँदामा जाँदा गएर आगनुमा खडाभए .... २ राम

हे.. दाजैलाई लाएको विस्तारा पटनीमा विस्तारा छ हे .... २ राम

पटनीमा विस्तारा छ विस्तारमा बसौं भैया .... २ राम

हे.. सोभ्कामा थिए युधिष्ठिर बस्नै तयार भए नारान .... २ राम

माईको वचन शिरोपर अघि सरे भीमसेन नारान .... २ राम

हे.. दाजैले लाएको विस्तारा फटेकारेर वसौ दाजै .... २ राम

हे.. बिस्तारा जो फट्कार्दा शोला र पाजा छापेको नारान .... २ राम

हे.. शोला र पाजा मुनिबाट तेलको बाहान डोसेको नारान .... २ राम

हे.. दाजैलाई भनेर भान्सा तयार भयो दाजै .... २ राम

हे.. भान्सा तयार भएको छ भर्जन खाना आऔं मेरा दाजै .... २ राम

हे.. सयवटा जो रागाको पकुवा बनाएको थियो .... २ राम

सयवटा जो खसी भटुबा बनाएको थियो .... २ राम

हे.. सय र मुरी चामलको भान्सा तयार गरेको थियो .... २ राम

हे.. डिल्ली हिर सहरको पानी धारा बन्द थियो .... २ राम

हे.. दधु र मधु घृतमा विषैपो राखेको थियो .... २ राम

हे.. दधु र मधु धृत त सबैले पर सारे नारान .... २ राम

हे.. यो पनि अमृत भन्दछन् भीमसेनले सबै खाए नारान......... २ राम

हे.. भर्जन जो खाएर ताउला पनिखाए नारान .... २ राम

हे.. ताउला पनि खाएर इल्टा पनि खान लाए .... २ राम

हे.. दुर्योमाधनको भान्से त पन्यो छोपी भाग्यो नारान .... २ राम ।

हे.. विषैको र भर्जन थ्यो देही पोल्न थाल्यो नारान .... २ राम ।

हे.. बीसै योजन परैजो सात समुन्द्र पुगे भीमसेन .... २ राम ।

हे.. कता गए भाइ भनेर पाण्डव खोज्दै गए नारान् .... २ राम

हे.. सात समुन्द्र पुगेर समुन्द्र मुखमा राखेका भीमसेन नारान .... २ राम

हे.. दुई हातले अँगालो हालेर समुन्द्र सबै मुखमा राखेका नारान .... २ राम

हे..समुन्द्रका जीवजन्तु फट्फट् गर्न लागे नारान .... २ राम

हे ..आधीमा जल तिमले खाऊ आधीमा जल छाडद्यौ भैया .... २ राम

हे ..उभोबाट खाएर उदोबाट छोड्दे भीमसेनले .... २ राम

हे.. विषैको र भर्जन थ्यो देही सफा भयो नारान् .... २ राम

हे ..पाँचै र भाइ पाण्डवले तिरमा सल्लाह गर्छन् .... २ राम

हे.. यसै र बाटो जाउँ भने भागेर गयो भन्ला भाइ हो । .... २ राम

हे.. उसै र बाटो गएर बिदाबारी भएर जाउला .... २ राम

पाँचै र भाइ पाण्डव ता दरवारैमा पुगे नारन .... २ राम

हे.. दाजैलाई भनेर नयाँ दरबार तयार पान्यौ .... २ राम

हे.. आजको दिन त यही वसौं भोलि बिदा होउला भाइ हो .... २ राम

हे.. भोलि विहान भुल्केघाम विदाबारी होउला भाइ हो .... २ राम

हे.. सय वटा जो खसीको खलाती बनाइ राखेको थियो । .... २ राम

हे.. सयवटा जो सेना त सयवटा ढोकामा राखेको थियो । .... २ राम

हे.. सयवटा जो सेनाले खलाती धुन लागे नारान । .... २ राम

हे ..जन्जिरभित्र राखेर ढोका वन्द गन्यो नारान । .... २ राम

हे.. लोहाको र जन्जिर थ्यो धपधप बल्न थाल्यो नारान । .... २ राम

हे.. जनना हुन् द्रुपदा फट्फट् गर्न लागिन् नारान । .... २ राम

हे.. जहाँ जान्छिन् उही पोल्छ फट्फट् गर्छिन् नारान .... २ राम

हे ..देही त मेरो जान लाग्यो होसियार गर हे भीमसेन .... २ राम

हे.. वैरागका मुलुकमा उतै बाँस हुने हौ ए नारान् .... २ राम

हे.. मलेनीरखटमा सयवटा मोराको भोग दिम्ला अग्नि .... २ राम

हे.. केही घडी सम्म नि शितल भइदेऊ ए अग्नि .... २ राम

हे.. गोकुलका कृष्णले उपायै गर हाम्रो .... २ राम

हे.. गोकुलमा कृष्णको आसनै डग्यो ए नारान .... २ राम

हे.. पाँचै र भाइ पाण्डवलाई आपतै पऱ्यो नारान् .... २ राम

हे.. सुरुङ खनदै खन्दै आऊ हेर कृष्ण नारान .... २ राम

हे.. पाँचै र भाइ पाण्डवलाई जन्जिर बाहिर झिके .... २ राम

हे.. जन्जिरैका मुखमा पाँचजना गाइने आएका नारान .... २ राम

हे.. गाइने कहाँबाट आयौं कहाँ जाने हौ ए गाइने .... २ राम

हे.. पाँचै र भाइ पाण्डवलाई दुर्योधनले मार्‍यो नारान् .... २ राम

हे.. पाँचै र भाइ पाण्डवको कर्खा बान्न जाने हों .... २ राम

हे.. जति र चाँडौ पुग्दछौ त्यति इनाम मिल्छ हाम्लाई .... २ राम

हे ..कुन बाटो गए चाँडो होला बाटो देखाइ देउन हाम्लाई .... २ राम

हे ..यो बाटो जान्छौ भने त तीन महिनामा पुग्छौं गाइने .... २ राम

हे.. सुरुङको बाटो जान्छौ भने डेड महिनाका पुग्छौ गाइने .... २ राम

हे.. सुरुङको बाटो पठाएर भीमसेन छोड्न गए नारान.................. २ राम

हे जन्जिरभित्र राखेर सुरुङ पुर्दै आए नारान् .... २ राम

हे.. लोहाको र जन्जिर थ्यो धपधप बल्थ्यो नारान .... २ राम

हे.. पाँचै र भाइ पाण्डवता जन्जिरभित्र डडे नारान .... २ राम

हे.. आफ्नै बोलीको दुर्मतीथ्यो गायनलाई मर्न पर्‍यो नारान .... २ राम

हे.. यो टाउको त अर्जुनको यो टाउको भीमसेनको भन्छ राम

हे.. यो युधिष्ठिरको यो टाउको त सहदेवको भन्छ .... २ राम

हे..यो टाउको नकुलको यो टाउको हो द्रुपदाको भन्छ .... २ राम

हे ..पाँचै र भाइ पाण्डवलाई मारिम् भन्न लाग्यो नारान .... २ राम

हे.. जन्जिरका मुखैमा कृष्णसित बातचित गर्छन् .... २ राम ।

हे.. त्यसै र बेला पाण्डवलाई कृष्ण भगवान भन्छन् .... २ राम

हे.. त्यसै र बेला पाण्डवलाई कृष्ण भगवान् भन्छन् .... २ राम

हे.. वनबास पूरा भयो गुप्तैवास बाँकी रह्या .... २ राम

हे.. नाउँ र वात छिपाऊ गुप्तै बास बस भैयै .... २ राम ।

हे..पाँचै र भाइ पाण्डवले गुप्तैवास बस्ने सल्लाह .... २ राम

हे ..त्यसै र बेला पाण्डवले सल्लाह गर्न लागे नारान् .... २ राम

३.१२ शाक्त भजन

विभिन्न देवी भगवती स्त्री पात्र सम्बन्धी भजनलाई शाक्त भजन भनिन्छ । शाक्त भजनहरू यस प्रकार छन् :

३.१२.१ दुर्गा भजन

दुर्गा देवीको स्वरूप, शक्ति तथा स्तुतिलाई लिएर गाइने भजन दुर्गा भजन हुन् । यी भजनहरू खासगरी नवदुर्गा भित्र गाउँने चलन छ ।

जय दुर्गा देवी भगवती तिम्रै शरण

तिम्रै शरण दुर्गे पापै हर न । जय ....

अष्टदशबाहु तिम्रा शस्त्र सुशोभित, चन्द्रवदन मुहार ।

किरिट कुण्डल रत्न विभूषित, तिम्रो स्तुति गर्छौं बारम्बार । जय ....

केशरी बाहिनी बिन्ध्याचलबासिनी, दाहिना छौ भक्तहरूको ।

जय दुर्गे माता सबैकी विधाता आदि शक्ति त्रिभुवनकी । जय ....

विपत्तिको दूर गर्ने भवानी, दुष्ट नास्ने महाकाली हौं ।

विद्याविवेककी सरस्वती माता, ऐश्वर्यकी महालक्ष्मी हौ । जय ....

जय दुर्गा देवी भगवती शरण तुमार

कमल नयन तुमार लाल मुहार । जय ....

गणपति, रवि, देवी, शिव गोविन्द देवता पञ्चायनी हौं ।

इन्द्र कुवेर यम वरुण पुकार गर्छु धाँता जति छौ । जय ....

अविनाशी माइका चरण समाई जनमको फाँसी कटाई ।

दायाँ अङ्ग कृष्णजी बामै अङ्ग राधा, राज्य गर्दा गौलोक पठाई । जय ....

चौधै भुवनकी जगदम्बे माई सृष्टि गर्‍यौ राधाकृष्णलाई

गौलोकमा संयोग भयो राधाकृष्णको तनदेखि निर बुहाई ॥ जय ....

शेष शयनमा प्रभु आफै सोहे, श्रवण मयल धराई ।

मधु कैटमको सृष्टि जमायौ, ब्रह्माजीले आतुरी पाई ॥ जय ....

नाभी उपर कमल कमल उपर ब्रह्माजी, ब्रह्माजी रहे बिलखाई ।

आकाश वाणीले शब्द सुनायो ब्रह्माजीले समाधी लगाई ॥ जय ....

ब्रह्मा र विष्णु बसी कसल जमाया, साथ लिए

शिवलाई सुधा रस समुन्द्र पार गया हो, दर्शन पाए बदन छिपाई ॥ जय ....

सत्व, रज, तम तीनै शक्ति पायौ आफ्ना अवस्थल जाई ।

जगदम्बे माइका वचन सुन्न पाए, संसारमा माया फैलाई ॥ जय ....

अपाार लीला भगवती कोही नजाने समुन्द्र मेखनी तनकी ।

शुम्भ निशुम्भको प्राण छुटायौ, माता हौं त्रिभुवनकी ॥ जय ....

हरिदासय प्रभु तमुसौं भजनको, सरस्वती चरण समाई ।

गायत्री माता सबैकी विधाता, बैकुण्ठको राहा खुलाई ॥ जय ....

दुर्गाको अर्को भजन यसप्रकार छ :

जय जय माता दुर्गे भवानी

मङ्गल कारिनी असुर विनासिनी

काली लक्ष्मी सरस्वती रूपा

भव भय हरिणी शक्ति स्वरूपा

माया तिम्रो जगत यो दुःख निवारिणी तिमी नै हाम्रो ॥

त्रिपुर सुन्दरी जगत जननी उद्धार गर हे दुर्गे भवानी ॥

त्रिशुल डमरु खडग धारिणी

भक्त जनको मङ्गल दायिनी

सकल जनको दुःख निवारिनी

करुणामयी माता सिंहबाहिनी

आमा तिमी नै सारा जगतका पालक

तिम्रै महिमा छ भवमा व्यापक

तिमी नै सबका सङकट मरिनी

ममतापूर्ण अव देऊ छहारी

श्रद्धा भक्तिको फूल चढाई

पढेछौं पाऊमा आँसु बहाई

कृपा गर हे भवतारिनी

पार उतार हे महामाया भवानी ॥

३.१२.२ लक्ष्मीको भजन

यहाँ लक्ष्मीको आराधना गर्नाले धन, जन सबै प्राप्त हुने विश्वास गर्दै घरमा आह्वान गरिएको छ :

श्री लक्ष्मी आऊ बस यसै गृहेमा

यसै गृहेमा राम मेरै घरमा । श्री ....

कमलका फूलजस्तै आइन् माता लक्ष्मी, धन दौलत पुर्ण गर्नलाई ।

जसले चिनी माताको पूजा ध्यान गरला, शोक दुरु गराई ॥ श्री ....

जसका घरमा सरसफाइ होला, साँझमा सज्जे जगाई ।

प्रात : काल उठेर नितय ध्यान गरनू वेद गीता ध्वनि जगाई ॥

जो यस भवका पतिव्रता नारी देव पितृ सेवा गर्नेलाई ॥ श्री ....

तीर्थव्रत दान पुण्य सबै यिनै हुन्छन्, पाठ कोश सबै तहीँ जाई ॥ श्री ....

भक्त सुरदासले भजन बनाया, सुन हो सन्त साधु भाइ ।

लिन आउछिन वैकुण्ठमा आफ्ना भक्तलाई ॥ श्री ....

परब्रह्म परमेश्वरी माँ लक्ष्मी भवानी
भक्त उपर छर्दै हिड्छ्यौ धन पैसाकी खानी
पैसाकी खानी आइन् लक्ष्मी माँ धन बर्साउँदै
धनदौलत पुरयाइ सेवकहरूलाई हर्षाउँदै ।

३.१२.३ सरस्वती भजन

विद्याकी प्रतीक मानिने सरस्वती स्तुति गर्दै मुक्ति दिलाउन आग्रह गरिएको यस्तो छ :
जय मनाऊँ हामी जय मनाऊँ सरस्वती माताको जय मनाऊँ ।
शरण पर्छौं हामी शरण पर्छौं धन्य माता सरस्वती शरण पर्छौं ।
हातमा तिम्रो पुस्तक वीणा कमल आसन ।
हृदयबीच बसेर तिमी खुलेर हाँस न ।
ज्ञानको आँखो निकालिदेऊ, अन्जान सबैलाई
विवेकशील ज्ञानी र न्यायी बनाऊ हामीलाई ।
पिल्सिरहेछन् सब मनुष्य जाति ज्ञानको भोकले ।
मुक्तिको बाटो पैल्याइदेऊ शारदे तिमीले ।

सरस्वती सम्बन्धी अर्को भजन

सेतो वस्त्र लाएकी स्वेत रूपा सरस्वती
माला पुस्तक वीणाले शोभा हात विषे अति
साथमा तिम्रो हंस बाहन
विद्यादान दिने यस्ती तिमीलाई नमोनम
भवानी शारदे आमा हामीलाई निरन्तर
ज्ञानको ज्योति देऊ प्रभु हामी माग्छौं यही वर
अज्ञान नासिदेऊ हाम्रो देखाऊ सत्यको पथ
सुबुद्धि सुविचारादि गरिदेऊ निश्छल
सब विद्या नै जन्मको सार विद्या नै ज्ञानको सार
विद्या नै धन हो हाम्रो विद्या नै कीर्ति गौरव

प्रभु नै शान्तिसमृद्धि प्रभु नै उन्नति प्रगति

प्रभुकै गर्छौं चिन्तन हटाऊ हाम्रो दुर्मति ।

३.१३ शैव भजन

शिव र शिव परिवारसम्बन्धी भजनलाई शैव भजन भनिन्छ ।

जय पशुपति नाथ जय महादेव

जय शिव शङ्कर जय भोलानाथ

शिरमा गंगा ललाटमा चन्द्र

अप्रिय पनि प्रिय छ तिम्रो नाग अजघ

हे महारुद्र शक्ति स्रोत

चौधै स्वरले बज्छ डमरु चम्किन्छ त्रिशुल

नेपाल निवासी हे त्रिलोकै व्याप्ती

लौ रक्षा गर प्रभु लेऊ शरणमा अन्जान हामीलाई जानी

हे त्रिनेत्री हे भोलाचन्द्र

अन्तरयामी त्रिभुवन स्वामी भोले दिगम्वर

हे जगदीश्वर शिव कल्याणकारी

ब्रह्माण्डैका परमपिता तिमी माता हे गौरी

लुक्छौ किन तिमी हामी देखि दर्शन पाऊँ हे नाथ कृपालु रहर छ मनैदेखि

हे वृषवाहिनी हे शिव पार्वती

जय जय जय हे कैलाशपति जय जय पशुपति ।

शिवजीको रूप सम्झनलाई सजिलो शिवजीको रूप ....

शिवजीको शिरबाट गङ्गा बगिरहने २

कैले झर्छन् श्लेषमान्तक कैले कैलासकुट २

कति सुहायो, कति सुहायो, मुकुटमा चन्द्रमा कति सुहायो ....

रङ्गी चङ्गी केही लाउँदैनन् खरानी मात्रै घस्ने २

बस्नै परयो भनेदेखि पलेटी मारी बस्ने २

कति सुहायो कति सुहायो, पलेटी मारी बसेको कति सुहायो ....

सर्पको रुद्राक्षको लाउाछन् उन्ले माला २

शरीरमा केही छैन खार्ला बाघको छाला २

कति सुहायो कति सुहायो नागको माला बाघको छाला कति सुहायो ....

हात्मा लिन्छन् डमरु त्रिशूल गर्छैन, भाँती भाँती २

कतै हिड्नुपरयो भने चड्छन् साँढेमाथि २

कति सुहायो कति सुहायो भाँती भाँती साँढे माथि कति सुहायो ....

रे शिव शङ्कर शरण तुमार

पाप विमोचन भगत पियार । रे शिव ....

ब्रहमा, विष्णु महादेव एक मुर्ति होइए, सृष्टिकर्ता तीन मूर्ति होई ।

माया मोह रचेर सृष्टि जमाया, प्रलयम ाउक मूर्ति होइ रे ....

कैलाश मन्दिरमा पार्वती नाथ, बृषही बाहन तुमार ।

हात खडग डमरु, त्रिशूल सोहिए, शिरैमा चन्द्रमा तुमार । रे ....

गली मुण्डमाला हातैमा कन्कन, शिर वहे राम गङ्गा जुहार ।

बामै अङ्ग पार्वती गणेशनाथ तमही गुण तुमार ॥ रे ....

पञ्चै बदन शिर तुमारा, गला चमके राम मोतीयाका हार ।

माथ मुकुट शिर फणिहार तीनही लोचन तुमार ॥ रे ....

हिमालय खण्डमा गौरा विराजे, प्रभु शिव सागर धाई ।

नितय नित्य पूजा गणेश करतु, गङ्गाजीका जलले नुहाई ॥ रे ....

एकादश रुद्र मृत्युलोक पूजा, सहस्र नाम तुमार ।

स्वर्ग मर्त्यै पाताल आफै प्रभु सोहे, सहस्र रूप तुमार । रे ....

सब रिक्ष दल लिई रघुपति धाए, समुन्द्रमा सायर बँधाई ।

रामेश्वर प्रभुको मन्दिर बनाए, गङ्गाजीका जलले नुहाई ॥ रे ....

उनदासय प्रभु तमुसौं भजनको भक्ति क्रिया हो, नित्य दरिसन देऊ न हमार ।

गङ्गा जमुनाको जलले नुहाई, यो भवसागर लगाउन पार ॥

३.१४ वैष्णव भजन

विष्णु भगवानको कथामा आधारित भजनलाई वैष्णव भजन भनिन्छ । वैष्णव हिन्दू धर्मकै एक शाखाका रूपमा छुट्टै धर्मको रूपमा समेत चिनिन्छ । वैष्णव धर्म मान्नेहरूले हिंसा नगर्ने, पशुवलीलाई तिरस्कार गर्ने, साकाहारी बन्नेजस्ता कार्यमा सक्रिय हुन्छन् । नारायण भगवान विष्णुको भजन कीर्तन गर्ने उनीहरूको धार्मिक स्वभाव हो । वैष्णव भजनका केही नमूना यस प्रकार छन् :

शङ्ख चक्र, गदा पद्म शोभित छन् हातमा
ममताकी खानी लक्ष्मी छिन् साथमा
नारायण तिमी शासक सबका
चेतन जड औ भए भरका
सबैले पाउँछन् न्याय बराबर
उच्च नीच मेहनतका
लहर उठ्छन् निर्मल मनमा प्रेम र हर्षका
लक्ष्मीनाथ प्रभु पाऊँ दर्शन कहाँ
ब्रह्मवादीका हरि तिमी नै हौ प्रभु निरञ्जन
दुःखी जनका सहारा तिमी नै गर्छौ दुःख भञ्जन
हे भगवान लक्ष्मीपति पाएका छौं हामीले तिम्रो शक्ति
भजन गर्छौं तिम्रो भगवान्, प्रेमले सुनिकल भरिदेऊ ज्ञान
शङ्ख चक्र गदा पद्म धारी हे हरि भगवान कृपा गर हामीलाई
कुश, पीपल, शालिग्राम, तुल्सी रूप तिम्रो
लाग्दछ हामीलाई अति नै राम्रो
कृपा दृष्टिले हेर प्रभु संसार निर्मूल पार यहाँको हाहाकार
पाऊँ वरदान भक्ति निरन्तर हरपल दर्शन पाऊँ झलमल ।
श्रीविष्णु जय जय श्री लक्ष्मी जय जय २
मुकुन्द केशव गोविन्द जय जय २

श्री कृष्ण जय जय श्री राम जय जय २

मुकुन्द माधव गोपाल जय जय २

राधा रमण हरि गोविन्द जय जय

लक्ष्मी रमणहरि श्री विष्णु जय जय २

३.१५ ध्रुवको भजन

उत्तानापद राजाकी सुनिती रानी, राम

सन्तान कोही पनि नाइ ॥

पुत्र खातिर राजाले बिहे गरे सुरुची राम

सुनितीले ध्रुव पुत्र पाई ॥

ज्ञानी विदुरले ध्रुव लीला चरित्र सुद्धाई

चालिग सुद्धाई राम मैत्र ऋषिलाई

सुरदासय प्रभु तमुसौ भजनको राम

हर्षगरे बाजित्र बढाई ॥

न्वारान गरे शिशुको ध्रुव रहयो नाम, राम

शाशिकला ध्रुव बढी आई ॥ ज्ञानी ....

सुरुचीका गर्भदेखि पुत्र जन्मे राम

रत्नसमान उत्तम नाम पाई

एकुमा थियो रानीको मस्त जोवान, राम ।

हिड्थिन् राजा नजर्मा डुलाई ॥ ज्ञानी ....

उमेर पनि ध्रुवको पाँच वर्ष पुग्यो, राम

मैला वस्त्र ध्रुवजी लगाई ॥

राजारानी उत्तम बगैंचा गएका राम ।

उत्तम खोज्दै ध्रुवजी पुगी जाई ॥ ज्ञानी ....

रुदै गए ध्रुवजी माता कुटी माहाँ ।

फर्की फर्की राजाका हेर्छन् मुखमाहाँ ॥

अघिदेखि सुनिति निकाला भएकी २

दरबार छाडी कुटीमा वसन गएकी । २

उत्ताना पादका काखमा बसे ध्रुव ताहाँ

तँलाई बस्न हुँदैन राजाका काख माहाँ ॥ रुदै ....

पूर्व जन्ममा बस्लास् तप गरी त्यहाँ

दरवबारमा बस्न लायक छैनस् ध्रुव वहाँ ॥ रुदै ....

रुँदै रुँदै ध्रुवजी पुगे माता कुटी माहाँ

किन रोयौ भनेर सोधिन माता त्यहाँ ॥

चले वाला ध्रुवजी तपोवन माहाँ

रुन लागिन् माता पनि पीर भो मनमाहाँ ।

गए नारद राजासाथ विन्ती गर्नलाई

बिन्ती गर्नलाई राम ध्रुव नही आई ॥

फर्कबाबु भनेर गरे अनेक भाँती, राम ।

राज्य दिने लालचा देखाई ॥

चाहिदैन धन मलाई चाहिँदैन राज्य, राम ।

चाहिँदैन बन्धुवर्ग भाइ ॥

नारदजीले अर्ति ज्ञान उपदेश ध्रुवलाई बताए, राम

शिक्षा दिए मन्तर सुनाइ ।

बिदा भई बाला ध्रुव गए तपोवनमा

नारद, फर्की आए विन्ती गर्न लाई ।

धन्य बाला ध्रुवजी बालो तपस्वी

धन्य बाला ध्रुवजी ॥ २

एकु मास ध्रुवले केही फल खाए

त्यसबेला ध्रुवले नही ज्ञान पाए । धन्य ....

दोसरी मास ध्रुवले जलपान खाए

तेसरी मास ध्रुवले हावा खान लाए । धन्य ....

चौथो मास ध्रुवले सबै त्यागिदिए ।

ब्रहाण्डमा हरिको तप गरी लिए ॥ धन्य ....

इन्द्रपुरी थकँदा इन्द्र डराए

छल गर्न ध्रुवलाई अप्सरा पठाए ॥

तप हर्न ध्रुवको सारी खोले ताहाँ

आँखा खोली हेरेनन् गए स्वर्ग माहाँ ॥ धन्य ....

गमन गरे प्रभुले मधुवन धाई

प्यारा भक्त ध्रुवलाई वर दिनलाई ॥

वर दिन भगवान मधुवन गएका ।

आँखी बाँधी ध्रुवजी तपमा रहेका ॥ गमन ....

भगवानले बोलाए ध्रुवनी बोलेनन्

अगाडिमा हरि आँखा खोलेनन् । गमन ....

अगाडिका हरिले पूकार गरे त्यहाँ

आँखा खोली ध्रुवजी परे पाउमाहाँ । गमन ....

बाहु जोरी ध्रुवजी आँसु बर्साइ ।

रुन लागे ध्रुवजी हृदय धर्काई ॥ गमन ....

वाला ध्रुवजी घर जाऊ राज्य गर्नलाई

राज्य गर्नलाई राम वर तिमी पाई ।

छत्तिस हजार बरस राज्य गर तिमीले, राम

सवै प्रजा मगन गराई ।

गए बाला ध्रुवजी वरदान पाई

मायापुरी राज्य गर्नलाई ।

विदा दिए हरिले प्यारा भक्तलाई

विष्णु गए वैकुष्ठ ध्रुवलाई पठाई

खेद गर्दै ध्रुवजी राजधानी आए

हर्षधारा सुनिती सबै रुन लाए । गए ....

काख लिइन् सुनिती ध्रुव पुत्रलाई ।

लाज मानी सुरुची रहिन् चित्त खाई ॥ गए ....

राजा गए वनमा तप गर्नलाई

वसे ध्रुव राजाको राजधानी पाई ॥ गए ....

राज्य गरे ध्रुवले राजधानी पाई

रैती प्रजा सबैलाई मगन गराई ॥

३.१६ निर्गुण भजन

यस संसारमा जन्मने सबै मानिस एकदिन मर्नैपर्छ । जन्म र मृत्यु मानिसको वशमा छैन । यो झिलिमिलि संसार व्यर्थ छ, एक दिन यसलाई छाडेर जानुपर्छ । नाङ्गै आएर नाङ्गै जाने मानिस बेकारमा भुलेको छ । तेरो मेरोमा फँसेको छ । मोक्ष प्राप्तिका लागि यो सब कुरा वाधा हुन् । मानिसले त निष्काम कर्म गर्नुपर्छ र ईश्वरको भक्त बन्नुपर्छ भन्ने सन्देस दिनु नै निर्गुण भजनको मूल विशेषता हो । भगवानको निराकार निरञ्जन रूपलाई मान्ने निर्गुणीहरू अन्य ईश्वरवादीहरूका बीचमा भिन्न देखिन्छन् । प्युठान जिल्लामा प्रचलित निर्गुण भजनहरू यसप्रकार छन् :

रे मन यसरी लठ्ठ न हो

सब चिज छोडी हरि हरि बोल २

तलाई आखिर आतुर पर्दा

हरिले तेरो हित गर्दछन् । रे मन ....

विषय छटाको वेग कडा यो

दिन दिन बढ्दै आउन लाग्यो

शान्ति हरायो पीर पलायो

सुखमय सपना पनि पर भाग्यो । रे मन ....

दिन रात बिहान र साँझ बित्यो

भनिकन भन्छस् के तइले

चुहुनी घडाको पानी चुहेझैँ

आयु चुहेको हो बुझिले । रे मन ....

सबै जगत यो नाटक घर हो

हामी सबै जनहरू नटुवा हौ

नाटक सकिने बखत भएमा

हरि हरि सब नै बटुवा हों । रे मन ....

सपना सरीको सम्पत्ति बुझी ले

फूल सरीको यो जीवन हो ।

बिजुली सरीको आयु छ सबको

ढुक्क बनेको छस् किन हो । मन ....

मनमा प्रभुको सुन्दर मूर्ति

सम्झौ सबले बन्दै फूर्ति

मनमा ननिको उठन नपाओस्

हरिहरि भन्दै जीवन जाओस् । रे मन ....

राम राई हो यो नर मायाले भुलाई ।

मायाले भुलाई राम स्वर नहि पाई ॥

पञ्चदस वरष बाल शरीर, राम

ज्ञानको खवर नपाई ॥

बीस पच्चीस वर्षमा नारी साथ रहिए, राम

भुलियत विषरस खाई ॥ राम ....

धन जन नारीमा ऐश बढाए राम

मायाको तिलहरी लगाई ॥

तीर्थ व्रत दान पुण्य भुली रहया हो राम

मरनको खबर नपाई । राम ....

अनित्यको रस खाई विरध भया हो राम
बदली गए सब केश
हात पाउ जिउ सबै गलित भया हो, राम
आगन भयो परदेश । राम ....

निगुर्ण भजनको अर्को नमुनाः

राम जैसा हो ज्युनुमा छैन बारम्बार
ज्युनु छैन बारम्बार
जन्मनु मर्नु, एकै बार, राम
निगुर्ण गाउँने भक्ति जेठो गुरुका वचन मीठा, राम
आवत नाङ्गो जावत नाङ्गो हाँस्नु खेल्नु भुटा राम । ज्युनु
कोठरीको कागज राम जय कमल तुमारो राम
भावी आई लेखिदियो, करम हमारो, राम । ज्युन ....
जन्म दियौ भगवानले मायाको बाँध्यौ डोरी, राम
इष्ट कुटुम्ब, कुल परिवार धन, द्रबे सव जानपर्ने छोडी राम । ज्युनु ....
हातमा छैन छुरी कटारी कम्मरु छैन ढाल, राम
घाउ पनि छैन खत पनि छैन धन्नको रैछ काल, राम । ज्युनु ....
आयो काल लग्यो प्राण कोही नाही देखा, राम ।
धर्मी स्वर्ग पापी नर्क यही जनमको लेखा राम । ज्युनु ....
कलिमा ज्युनु थोरै राम नगर, जन्जाल
जगतमा ज्युनु थोरै राम कहाँ जन्जाल
सृष्टि गरे हरिले अपूर्व चरीको चार खुट्टादस शिर बनाइ
अगम अपारको चरी बनाए, कालो सेतो रूप देखाई राम
सातै र गाउँमा तीन महल, महलमा बैठे जान एक राम
सोही दौलतको चयन करिए, फिरए तो चौधै भुवन राम ।
भजन गर्छौं प्रभुको चरण समाई, भक्ति गर्छौ मनचित्तलाई राम

अन्तरयामी नारायणको रूप नही देखा भीष्म रूप भावना देखाई राम
सुरदासय प्रभु तमुसम् भजनको वेद गीता ज्ञान रूप राम ।
जो यस पदको अर्थ लगायो, सोही हरि भक्त जान राम ।
जानी लिनु मनले दान पुण्य आफ्नो
पुण्य आफ्नो राम धर्म आफ्नो ॥
चैतत्यको जनम पाई पूर्व पुण्यले, नरम जन्म लिन आई राम
अनित्यको जन्म सम्झी दानपुण्य गर्नु, यो जन्म फेरि कहाँ पाई ॥ जानी..........
कोही जान्न साथमा धन सम्पत्ति, साथ जान्न सुत, नारी भाइ राम ।
धरमीको धरम पापीको पाप, साथमा सँगीबनी जाई ॥ जानी ....
पापीजनलाई अन्त्यमा यमदूत आई, यमपुरी बाँधी चौपाई राम
बही हेरी जाँची बुझी दर्शन दिन्छन, कुम्भी पाप नरकमा डुबाई । जानी ....
पुण्य गर्ने भक्तलाई पार्शदशरु आई पूर्व मार्ग स्वर्ग पुर्याई, राम
बस्छन् हरि साथमा वैकुण्ठको बास नित्य अमृत रस खाई ।
हरिदासय प्रभु नमुसम्, जनको राम, पुण्य गर्नु धर्म कमाई, राम
पुण्य गर्ने स्वर्गमा पापी नरक, अन्त्यमा हुन्छ सबलाई ॥ जानी ....
कसले बनायो राम यो कोठरी
यस्तो महल बन्यो कसरी
यो महल बन्यो यस्तो बहुरसको कोठरी तिन चार शिर होई राम
दन्त दुवार ओठ सागर जिहाके कुलपी लगाई ॥ कसले ....
पाँचौ तन्तुका इँटा बनायौ, तीन गुण गाह्रो लगाई राम
आठ अठिङ्गरको महल बनायो, दुई पाउँ खम्बा गडाई । कसले ....
इन्द्रीय समानको पर्वत नहीँ, मायाको तलाउ बलो, राम
मनकी रेल बुद्धिकी खेल, चित्तको सवारी चलो ॥ कसले ....
सुरदासय प्रभु तमुसम भजनको राम, दिन दिन भएला प्रगास राम
यो भवसागरदेखि डरायौँ, जन्मैभर भयौं तिम्रो दास ॥ कसले ....

अर्को उदाहरणः

यो पापी पिँजडा तार रघुराई ।

जन्मदिने महादेव पालन गर्ने माई ।

दूध दिने कामधेनु भोर्सा दिने भाइ, यो पापी ....

सानू भन्न बाहुन्न रूप बलीराजा पत्ताल जानू रे

भाजी पर्दा आँखी फुटो, जुगै शुक्रै कानुरे, यो पापी ....

अत्तल वित्तल सुत्तल पातालका नाऊ

आकाशमा शिर प्रभुको पत्तालमा पाउ यो पापी ....

मेरो जियरै संसारमा को छ र आफ्नू ?

को छ आफ्नू ? राम सबै विरानु । मेरा ....

खसम बिराना स्त्रीया बिरानी जन्म दिने माई ।

बाबा बिराना बेटा बिराना, जन्म दियौ मायामा भुलाई ॥

इष्ट, कुटुम्ब कुल परिवार आफ्ना सँगी दाजुभाई

यो धन सम्पत्ति सबै नाही आफ्नू साथमा जादैन केलाई ॥

पृथ्वी, अप, तेज, वायु, आकाश, पञ्च तत्व देह वनी जाई ।

यो देह छाडी प्राण निकाल्यो, आफ्नो भन्नु हो कसलाई मेरा ....

एक आफ्नो नरमा तीर्थ चारै धाम, एकव्रत एकादशी माई ।

एकु एज्ञ, दान अति अगम्मे, अन्ते हुँदा साथ दिनलाई । मेरा ....

हरिदासय प्रभु तमसौं भजनको यो जन्म फेरि कहाँ पाई ?

राम नाम भजिलिनु नित्य साँझ, बिहान, आफ्नो भन्नु कर्म कमाई ॥

कौन पुरुष होला यो मन मेरो बुझाउनी

यो मन मेरो बुझाउनी आत्मा घर रिझाउनी ॥ कौनै ....

अजम्वरी बेरागी ज्ञानजस्ता गुरु विछोड भए कृष्णजी ।

रुन्छु धुरु धुरु । कुनै ....

अजम्बरी वैरागी ज्ञानजस्तो भेष

आत्मा घर हृदयबासी सबैमा एक ॥ कौने ....

कान सुन्दैन आँखाले च्याउँदैन

अजम्मरी अमृत पान पिलाउँदा पिउँदैन ॥ कुनै ....

जन्म दियौ नरमा बनायौ सन्सारी

अन्ते घडी परदा वारि न पारि ॥ कौने ....

तीर्थ छैन व्रत छैन छैन पुण्य दान

कसो गरी पाउँला बैकुण्ठमा जान ॥ कौनै ....

एक मन बुझाउनी बाबा महतारी

दोसरी मन बुझाउनी महलकी रानी ॥ कौनै ....

त्यसरी मन बुझाउनी बन्धु वर्ग भाइ

चौथै मन बुझाउनी आफै भगवान हरि ॥ कौनै ....

पाँच वर्ष दस वर्ष बाला उमेर मरनको खबरु नपाई ।

बीस पच्चीसमा नारी साथ रहियो, भुलियो विषय रस खाई ॥

धनजन नारी माया सबै मिली आयो मायाको तिहारी लगाई

तीर्थव्रत दान पुण्य भुली गयो हो । मरनको खबरु नपाई ॥ कौनै

अनित्य रस खाई वृद्ध भया हो, वदली भए दन्त केरा ।

हात पाउ जीत सबै गतिल भया हो, आगन भयो दूर देश ॥ कौनै ....

हरिदासय प्रभु तमसौं भजनको साथ जाने पाप पुन्ने भाइ ।

रस लिनेवाला निकाली गया हो, पछि रहे मन पछुताई ॥ कौनै ।

३.१७ बौद्धको भजन

शान्ति र अहिंसाका प्रतीक भगवान गौतमबुद्धको त्याग, तपस्या र गुणका विषयमा गाइने भजनलाई बौद्धभजन भनिन्छ । प्युठान जिल्लाको खलंगामा नेवार बस्ती छ । नेवारहरू हिन्दू धर्मका साथसाथै बौद्ध धर्मसम्बन्धी भजन कीर्तनहरू गाउँने गर्दछन् । बौद्ध भजन यसप्रकार छ :

१. जीवन ज्योति बलेको बेला :

बौद्धको शरणमा जाऊ २

छैन भरोसा जीवनको केही

धर्मको शरणमा जाऔं २

बुद्धको शरणमा ....

जन्मको सत्व्य धर्म चिनेर

परम शान्ति त्यो पाऔ २

बुझेर बुद्धको गुन र धर्म

जीवनमा शुद्धि ल्याऔं २

बुद्धको ....

दुःखीका लागि मुनिवर बुद्ध

सम्यक मार्गका द्रष्टा हुन् २

शील सहाचारमा जीवन सुधार्ने

कुसल कर्मको स्रष्टा हुन् । २

बुद्धको ....

२.बुद्ध नाम जप चाहे धर्म गुण गाऊ

सत्य बिना छैन निर्वाण सत्य शरण आऊ

(दुःख सत्य दुःखको कारण सत्य दुःख निवारण सत्यका उपाय सत्य) २

दुःख निवारण सत्य उपाय सत्य

राग दुःख, द्धेष दुःख, पूनर्भवसारा २

दुःख अनित्य दुःख अनात्म

अनात्म तेरो मेरो सारा धर्म तेरोमेरो कहाँ,

आत्मभाव धर्म होइने उच निच जात भात, सत्य मार्ग यो होइन

मैत्री करुणा मुद्धिता उपेक्षा धर्मको उर्वर माटो

मन वचन कर्म नै शुद्धि सत्यको सुगम बाटो

३.सत्यको खोजीमा निक्लौं साथी

सत्यको खोजीमा निक्लौं

दु:खै द:ख मरण दु:ख

प्रियजन बिछोडको दु:ख ।

भव दु:ख सस्कार दु:ख

सबैको निचोड दु:ख

जाऊँ बुद्धको शरणमा जाऊ

निर्वाण मार्ग सजाऊ ।

सत्यको खोजीमा ....

दु:ख अनित्य सुख अनितय

अनित्य जनम मरण

आशक्तिमा तल परेर

जाने कता कसको शरण

जाऊ बुद्धको शरणमा जाऊ

कल्याण मैत्री जगाऊ ....

बुद्धको शरण ज्ञानको शरण

आजै प्रज्ञा जगाओं ॥

तृष्ण हो यो दु:खको कारण

अन्धता मनको भगाऔं ॥

आऊ बुद्धको शरणमा जाऊ

मनको ज्योति जगाआँ । सत्यको ....

४. बुद्धको शरण जाऔँ

धर्मको शरणमा जाऔँ

संघको शरणमा जाऔ

जाऔ ही शिशरण

दुःख अनित्य अनातमा

जन्म जरा व्याधि मरण

चतुर ब्रह बिहार गर्दै

जाऔँ बुद्धको शरण

बुद्धको ....

शील समाधि प्रज्ञामा

समृद्ध बनी बसौँ - २

दानशील भावनाको अन्तर मनमा पसाँ २

बुद्धको ....

५. बुद्धको कारण धर्मको शरण

संघको शरणमा चित्त लगाऔँ

बालक बृद्ध मृत्युको चक्र

संसारी दुःख यो अति नै विचित्र

जनम मरणले पिरोली रहन्छ

बुद्धको शरणमा निर्वाह मिल्छ ।

बुद्धको ....

अज्ञानको अध्यारो भित्र

घुमिरहन्छ दुष्काम चक्र

चञ्चल मनमा भ्रान्ती हुन्छ

संघको शरणमा शान्ति मिल्छ

बुद्धको शरण ....

साधु ॥ साधु ॥ साधु

३.१८ साइबाबा सम्बन्धी भजन

साई राम साई राम साई राम ....

मधुर मनोहर नाम - २

मोहन मुरत राम - २

हे करुणाशील राम -२

रघुपति राघव राजा राम -२

पतित पावन राजा राम -२

साई राम साई राम - ४

प्रेमले ....

राम राम राम राम राम राम

मधुर मुदित राम राम राम राम राम राम

पापकटे दुःख, बिते टिपी राम नाम

भव समुन्द्र पार तर्ने एक राम राम

परम शान्ति दुःख निदान नितय राम नाम

(विरोधारको आधार एक राम नाम०

परम गोप्य परम दिव्य मन्त्र राम नाम २

अन्तर हृदय सदा बसव एक राम नाम - २

माता पिता बन्धु सखा सबै राम नाम

भक्त नजम् जीवन धनम् एक राम नाम

राम राम राम राम, राम,श्री राम

सत्य साई राम सत्य साइ राम

३.१९ विविध चुड्का भजन

छोटा छिटो छिटो गतिमा गाउन सकिने, अघिल्लो परस्परमा स्वतन्त्र लोकभजन चुड्का भजन हुन् । चुड्का भजन कर्ताहरू नचाउन गाइने गरिन्छ । केही चुड्का भजन यस प्रकार छन् :

स्वर्ग जाने बाटो सम्म छ कि भिरालो ।

न त ढुङ्गा न माटो स्वर्ग जाने बाटो ।

लैजाऊ हरि स्वर्गमा पुष्पको विमानमा ।

राम जपन राम जपन, जिन्दगी हो सपना राम जपन ।

यो पनि रामको त्यो पनि रामको संसारै रामको म पनि रामको ।

तीनै लोकका मालिक सत्यधारी शिव ।

हामी त उनै हरिका ब्रम्हाण्डै भरिका ।

डमडम बजे डमरु आइछन् क्यारे शिव ।

उनै भगवानका शिरमा जटा मुकुट ।

कति सुहायो कति सुहायो शिवजीलाई पार्वता कति सुहायो ।

कति सुहायो, कति सुहायो बाघको छाला नागको माला कति सुहायो ।

जपम् शिवलाई जपम् शिवलाई तन, धन, मनले जपम् शिवलाई ।

मुरली बजाए गोकुलमा कृष्णले ।

बालाकृष्ण हुनकी जमुनामा खेलने ।

भोलि पनि आए राधा, कृष्णसँग खेलन ।

सँगै जाऊँला पारि वारि आउन राधिका ।

यो पनि कृष्णको त्यो पनि कृष्णको संसारै कृष्णको म पनि कृष्णको ।

मथुरा वृन्दावनमा जन्म लिए कृष्णले ।

सुन दिँदै स्वर कहाँ बज्यो मुरली

आए कृष्ण बाला छम्मर छम्मर गरदै

कौनाले बजायो श्यामलाल मुरली

कृष्णले बजाए श्यामलाल मुरली

माया मथुरैमा सुर्ता पुग्यो गोकुलमा

जपिदैन हरि मनमा पीर नपरी

भजौ कृष्णलाई भजौं कृष्णलाई जिन्दगीको भर छैन, भजौं कृष्णलाई ।

गोकुलको बृन्दावनमा गाई चराउने डोर कति राम्रो कृष्णजीको मुरलीको स्वर

कृष्ण तिम्रो छल गर्ने बानी छ दही नखाएर ठेकीमा पानी छ

राम जप्ने गर पाप कर्म नगर

सीता टिपी ल्याउन सत्ताका रैछौ हनुमान
राम भन्न पाइन कलि बस्यो मुखैमा
कोटि नमस्कार देवताहरू सबैलाई
राम अघि लागे सीता लक्ष्मण पछाडि
ढोका खोल राम भक्ति आए मन्दिरमा
नसम्भेर पो त रामलाई सम्भे छ त ।
नाच न श्रीराम रित्तै भयो आँगन
रामलाई फूलको माला सीताजीलाई सिन्दुर ।
मै पनि जान्छु सँगै राम गए वनमा
अयोध्यामा राम जनकपुरमा सीता माई
बिदा दिने को हो, गादी पाउने रामलाई ।
खै बाटो खनेको स्वर्ग जाने भनेको ।
गंगा सगरैमा कपिल औतार नारायण ।
रामलाई वनबास कैकेयीका खेलले
बताऊ रघुनाथ स्वर्ग जाने मुलबाटो ।
बैकुण्ठमा जाउँला नाच्दै गाउँदै बजाउँदै ।
सीतालाई छोडेर नजाऊ राम बनमा ।
लैजाऊ भगवान रसी समाई स्वर्गमा ।
शङ्कर भगवान रसी समाई स्वर्गमा ।
शङ्कर भगवान कैलाशमा घुमने ।
सृष्टि जमाया ब्रम्हा विष्णुशिवले ।
संहार गर्ने शिवले सृष्टिको क्रम जान्नु ।
पतिव्रत नारी स्वर्गमा जान्छन् यस्ता नारी देखेर देवता डराउँछन् ।
भगवत गतिा मेरै मन परेको
पूजौं गणेशलाई सिन्दुर दुबो फूलमाला

फूलमाला बर्साए स्वर्गबाट देवले

लैजाऊ तिम्रो जामा खै ल्याऊ मेरो मुरली

शंख र ध्वनि लाए कैलासमा शिवले

अवश्य मरिन्छ चौरासीमा परिन्छ ।

झल्के हीरामोती नाचन लागिन् अप्सरा ।

हरि भजन गाउँला शिवजीको मन्दिरमा ।

रामको पैतालीमा कदम फूल लेखेको

कैले होला भेट रामको र सीतको जूनको र घामको

नित्य कर्म गर अल्छ्याइँमा नफस

बालखु दिनमा ध्रुव गए वनमा

धर्म कर्तालाई फूलको माला भक्तलाई

धन सम्पत्ति छोराछोरी छोडेर जाने हो, अजम्बरी कोही छैन

मरेर जाने हो ।

हे हरि जगतैभरि सारा संसार बनायौ कसरी ।

सीता हरी लग्यो जोगी भेष गरेर ।

कैले आउला फेरि नजाऊ बालै बनमा ।

कहाँ बसायो बाँबरी छैन वरिपरि ।

मथुरामा थिए कृष्ण भक्तसुदामा ।

नाच नानी नाच न पैसा त पाँच न ।

कति राम्रो भयो ढल्की ढल्की नाचेको

नलाउ दाइले मोहनी म त तिम्रै बहिनी

कसले जप्छ हरि मनमा पीर नपरी

भित्री कोटको दरबार पूर्वै पर्‍यो झ्याल

पूर्वतिर झ्याल राखे म आउनेछु ख्याल राखे ।

खरकाटेर राखे बाता काटे छाइदिउला माया लाए आइदिम्ला ।

इन्द्रकमल वैलायो बाला सूर्जे घामले

कंसराजा मारेका कृष्ण बलरामले ।

हिरा मोती छल्कने उनका मुहारैमा

देवी तिम्रो नाउमा घण्टा बजे ठाउँ ठाउँमा

जान्दैनौ कि गाउँदैनौ आँधी खेले भाका

हरिदुवारैमा शंख घण्टा बजेका

पारि वनपालेमा ठूलो रुख सल्लै हो भेट भएको बल्लै हो ।

दिँदै नदेऊ भगवान जन्म निर्धनीलाई ।

तारामण्डल फूलको विरुवा जमाम्ला

सोही र फूल टिपेर हरिलाई चढाम्ला ।

श्रीखण्ड काठको विरुवा जमाम्ला ।

सोहीर काठ घोटी हरिलाई चढाम्ला ।

परिच्छेद - चार

प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोक भजनको वर्गीकरण

४.१ प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको वर्गीकरण

प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनलाई विषयवस्तु गुण, गायन गति, सम्प्रदाय, सुरु र अन्त्य र समयका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

४.१.१ पौराणिक विषयका लोकभजन

खासगरी वेद, पुराण, रामायण, महाभारत आदिमा आधारित भजन पौराणिक भजन हुन् । धर्मशास्त्र र पुराणका विषयवस्तु पौराणिक भजनमा गाइन्छन् । जस्तै :

सकलभक्त जनहरू यही जीवनको सार

हरे राम हरे कृष्ण मुल मन्त्र अपार ।

मूल मन्त्र अपार निश्चय छ हाम्रो बैकुष्ठमा बास ।

नारायण नारायण नारायण बोल

राम राम जप्दै मनु भित्री मन खोल ।

भित्री मन खोल खेर नफालौं जीवन अनमोल ।

यो पनि शिवको त्यो पनि शिवको

संसारै शिवको म पनि शिवको ।

जय शिव शङ्कर जय शिव भोला

जय शिव शङ्कर जय शिव भोला

भज शिव शङ्कर मरी जाने चोला ।

बाला ध्रुवले तप गरे मधुवन गई

मधुवन गई राम मन चित्त लाई ॥ बाला ....

बयरको आड गरी आसन जमाए ।

अर्ती ज्ञान उपदेश नारदबाट पाए । बाला ....

४.१.२ पुराणेतर विषयका लोकभजन

प्युठान जिल्लामा धार्मिक तथा पुराणका विषयवस्तुबाहेकका लोकभजन पनि गाउँने गरिन्छ। यस्ता भजनका केही उदाहरण :

तिमी हामी वैरागी जाउला खोलै खोला ....

फूल बगाउने नदीले मलाई बगाउँला कि ....

उँदै सललल फूल पनि म पनि ....

४.१.३ ईश्वरीय स्वरूपका आधारमा

ईश्वरीय स्वरुपका आधारमा प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोक भजनलाई सगुण र निर्गुण गरी दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

४.१.३.१ सगुण लोकभजन

देहधारी ईश्वरीय व्यक्तित्वको चरित्रलाई आधार बनाएर रचिएका भजनलाई सगुण भजन भनिन्छ । रामायण, महाभारतका विभिन्न चरित्रका आधारमा गाइने भजन, विष्णु, राम, कृष्ण, देवी आदिको साकार रूपका रूप र गुणको बन्दनामूलक भजनहरू सगुण लोकभजन अन्तर्गत पर्दछन्। जस्तै :

गए ब्रम्हाजी बैकुण्ठमा दर्शन गर्नलाई।

दर्शन गर्नलाई राम, गए चारै भाई॥ गए ....

शानन्द, सनातन, सनन्द कुमार

घुम्दै फिर्दै बैकुण्ठमा गए राम

ढोकानिर बसेका जयविजयले रोके ताहाँ भित्र जानलाई

यी उदाहरणमा ब्रम्हाको साक्षत् रूप र कार्यको वर्णन गरिएको छ। सगुण भजनका पनि दुई भेद छन् - ज्ञानाश्रयी र प्रेमाश्रयी।

क) ज्ञानाश्रयी लोकभजन

भगवानका भिन्न भिन्न अवतार, विभिन्न सुर असुरहरूको जन्म तथा अन्त्य आदि विषयलाई लिएर मानिसलाई सत् मार्गमा डोऱ्याउनका लागि गाइने भजन ज्ञानाश्रयी भजन हुन् -

रामलाई भजौला रामलाई भजौला

मनको मैलो मेटौला रामलाई भजौला ।

स्नान गर्नु उठेर प्रातकालमहाँ, सके गङ्गा यमुना धाई

अर्घदिनू सूर्यलाई अञ्जली उठाई, देह आफ्नो कञ्चन गराई । रामलाई ....

ख) प्रेमाश्रयी लोकभजन

विभिन्न देवदेवी तथा अन्य पात्रहरूको शृङ्गारिकतामा आधारित भजनलाई प्रेमाश्रयी भजन भनिन्छ । जस्तै :

हे वंशी बजायो दिल बिगाऱ्यो

कृष्णले पार्नु पीर पारयो ।

गोपिनी सतायो दिल विगाऱ्यो

कृष्णले पार्नु पीर पाऱ्यो ।

सोह्रसय गोपिनी लाजले भुतुक्क

रुखमा चढ्यो लुगा लग्यो

कृष्णले पार्नु पीर पाऱ्यो

यस लोकभजनमा कृष्ण र गोपिनी बीचमा शृङ्गारिकता प्रकट भएको छ ।

४.१.३.२ निर्गुण लोकभजन

सत्य, रज र तम गुणको रङ नलाग्ने स्थितिको परमेश्वरलाई भन्दा वा निराकार निरञ्जन रूपी भगवानको शक्तिको उपासना गर्दा गाइने भजनलाई निर्गुण भजन भनिन्छ । तत्त्व चिन्तन, आत्मचिन्तन, मूर्तिपूजाको विरोध, पशुबधको विरोध, कर्मकाण्डीय प्रवृत्तिको विरोध आदि निर्गुण भजनका विशेषताहरू हुन् । जस्तै :

वेद पढी पढी ब्राम्हण रहे, राम

चारै वेद कण्ठ देखाई ॥

सोही वेद पढी पढी पण्डित थाके, राम

वेदको अर्थ नपाई ॥

तीर्थ घुम्ने मुनि जन घुम्छन् बारम्बार

मै हुँ भन्ने ईश्वर कहीँ पनि नाइ ।

जलको स्थान पत्थरीको दर्शन, अन्न बिनु देह गली जाई ।

४.१.४ गायनगतिका आधारमा

गायनगतिका आधारमा प्युठान जिल्लाका लोकभजन लस्के भजन र चुड्के भजन गरी दुई प्रकारका छन् ।

४.१.४.१ लस्के भजन

लस्के भजनलाई लम्वरी भजन वा सुन्ने भजन पनि भनिन्छ । यस खालका भजन ढिलो गरी गाइन्छ । प्रत्येक चरणपछि एकपटक स्थायी दोहोऱ्याइन्छ । यसमा चुड्के भजनमा झै अर्थ तरलता नभई अर्थ गाम्भीर्य हुने गर्दछ । जस्तै :

हे जान्छु नि दाजै, जान्छु नि दाजै जै जमुनामा नुहाउन जान्छु नि दाजै ।

जान पो हुँदैन तिमीलाई, जान पो हुँदैन जन्जिरमा

परेकी छयौ जान पो हुँदैन ।

४.१.४.२ चुड्के भजन

यस खालको लोकभजन ढिलो स्वभावले सुरु गरी बिस्तारै गति बढाउँदै सकेसम्मको तीव्र गतिमा गाउने गरिन्छ । यस खाले भजनमा लामा चरणहरू हुँदैनन् । चुड्के भजनमा प्राय : मानिसहरू बढी सक्रिय हुने र नाच्ने गर्दछन् । भजनको रहनीलाई अनेकपटक दोहोर्‍याइन्छ । जब गतिमा तीव्रता आउँछ तब त्यसलाई आंशिक उच्चारण गर्ने गरिन्छ तर उच्चारण गर्न बाँकी रहेको अंशको समय भने खाली छोडिन्छ । यो खाली समयले गायक, श्रोता र नर्तकलाई एक किसिमको कुलूहलतापूर्ण उर्जा थपिएको महसुस गराउँछ । जस्तैः

मोही औतार नारायणले लिएको भगवान्ले लिएको ।

राम जप्ने गर पाप कर्म नगर ।

सँगै जाउला पारि वारि आउन राधिका ।

गाउनलाई सजिलो हुनु, गायनमा तीव्रता हुनु, नाच्न मिल्ने हुनु, सबै मानिसले गाउन सक्ने भएकोले चुड्के भजन अत्यन्तै लोकप्रिय मानिन्छ । खैँजडी मुजुरा पनि तीव्र गतिमा बजाउने, स्वर फर्काउन विचमा थोरै समयका लागि च्याट्ट छोडिदिने चुड्का भजनमा गरिन्छ । गीत/भजन गम्केर निकै छिटो गाइसकेपछि खैजडी माथि पुर्‍याएर आवेश तथा जोशका साथ हो, च्याट्ट, हरिबोल । जस्ता शब्दको उच्चारण गरिन्छ । विभिन्न बाजा बजाएर नृत्यसमेत मिसिँदा यो भजन निकै रोचक हुन्छ ।

४.१.५ सम्प्रदायका आधारमा

प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनलाई सम्प्रदायको आधारमा शैव, शाक्त र वैष्णव गरी तीन किसिममा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

४.१.५.१ शैव भजन

शिव र शिव परिवारसम्बन्धी भजनलाई शैव भजन भनिन्छ । जस्तै :

भज शिव शङ्कर भज शिव भोला ।
जीन्दगी यो के नै छ र मरी जाने चोला ॥
मातृभूमि चुँदुलीमा गौरी शङ्कर बसेका
गणेशजी साथमा वाघम्वरु कसेका ॥
कति सुहायो कति सुहायो बाघको छाला नागको माला कति सुहायो
कति सुहायो कति सुहायो खरानी घस्ने नाङ्गै बस्ने कति सुहायो ॥

४.१.५.२ शाक्त भजन

विभिन्न देवी भगवतीसम्बनधी गाइने भजनलाई शाक्त भजन भनिन्छ । जस्तै :

जय लक्ष्मी माता जय लक्ष्मी माता
गरछन् निशि दिन सेवा विष्णु शिव धाता । जय ....
जय दुगोदेवी भगवती तिम्रै शरण तिम्रै शरण दुर्गे पापै हर न । जय ....

४.१.५.३ वैष्णव भजन

विष्णु र विष्णुका विभिन्न दश अवतार समेतका भजनलाई वैष्णव भजन भनिन्छ ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

वासुदेवाय भज वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

४.१.६ आरती भजन

भजन गाउनुभन्दा पहिला आरती गाउने गरिन्छ । पूजा आजा गरिएको देवी देवताको आरतीबाट भजनको सुरु गरिन्छ । प्युठान क्षेत्रमा खास गरी गणेश आरती, पाञ्चायन आरती, लक्ष्मी आरती गाउने गरिन्छ । जस्तैः

पहिलामा आरती राम भूपकी बाला

काली नाग नाथी ल्याउला राम कृष्ण गुवाला

आरती की जय राज राम चन्द्रकी जय हरि ....

आरतीको बेला भयो सन्ध्या जगाऊ ।

इसान्नेका सन्ध्यामा उठी पूर्वै दिशा आवै... २

पूर्वमाका गणपति देव सन्ध्या हे जागऊ २

४.१.७ विविध भजन

आरती भजन गाए पछि विभिन्न देवी देउताका स्तुति भजन वा रमाइलो गर्ने भजनहरू गाइन्छ । यी नै विविध भजन हुन् ।

४.१.८ भिम्मलु भजन

भजन गाइसकेपछि अन्तमा वा विहानको भुकभुके लालिमाका बेला गाइने भजनलाई भिम्मलु भजन भनिन्छ । रातभरिको भजन गायनको सिलसिला अन्तय गर्दै भजनेहरूले खुसी भएको, त्यस घरमा भगवानले वास गर्ने, धनसम्पत्ति प्रशस्त हुने जस्ता आशिर्वाद यस प्रकारका भजनमा हुने गर्दछन् ।

यस घरैमा रामैको बास होस ।

पाऊँ त विदा घरमा जाम

देऊ त बिदा घर जाम ।

पाऊँ त विदा घर जाऊँ

४.१.९ समयका आधारमा

प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोक भजनहरूलाई समयका आधारमा प्रभाती भजन, सन्ध्या भजन र अखण्डे भजन गरी तीन प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

४.१.९.१ प्रभाती भजन

बिहानको समयमा गाइने भजनलाई प्रभाती भजन भनिन्छ । यस प्रकारका भजन यस प्रकार छन् :

हरे राम हरे राम राम राम हरे

हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण हरे हरे

श्रीकृष्ण गोविन्द माधव श्याम

मुकुन्द केशव जय जय राम

४.१.९.२ सन्ध्या भजन

साँझको बेलामा गाइने आरतीहरू नै सन्ध्याभजन अन्तर्गत पर्दछन् ।

४.१.९.३ अखण्डे भजन

प्युठान जिल्लाको पूर्वमध्ये भागमा यस मिसिमको भजनले निकै लोकप्रियता पाएको छ । २४ घण्टाको समयसम्म नरोकिइकन गाइने भजन कीर्तन नै अखण्डे भजन हो ।

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ।

हरे कृष्ण हे कृष्ण कृष्ण हरे ।

यसैलाई दुई समूहमा विभाजित भई लगातार गाइन्छ । एक समूहले एक चरण गाएपछि अर्को समूहले त्यसैलाई छोप्छ र अघिको समूहले केही बेर अडिन्छ । लगातार गाउने अर्थात् २४ घण्टासम्म अटुट रूपमा गाइने हुँदा यसलाई अखण्ड भनिएको हो ।

परिच्छेद - पाच

प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको विश्लेषण

५.१ परिचय

यस परिच्छेदमा प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनलाई विषयवस्तु, संरचना, भाषाप्रयोग, काव्यतत्त्व, गायन, मञ्च, वाद्य र नृत्यका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

५.२ विषयवस्तु

लोकभजन जुन कुरामा आधारित छन् ती नै लोकभजनका विषयवस्तु हुन् । प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजन विभिन्न पौराणिक विषयवस्तु, देवीदेवताका स्तुति, निर्गुणसम्बन्धी चिन्तन, ज्ञान, उपदेश, ऐतिहासिक कथावस्तु लगायत धर्म तथा ईश्वरजस्ता विषयवस्तुमा केन्द्रित देखिन्छन् । तिनमा सामाजिक जीवन, आर्थिक पक्ष, सांस्कृतिक पक्ष, प्रकृति आदि समेटिएको हुन्छ ।

५.२.१ धर्म

प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनहरू मुख्यतः हिन्दू धर्मका विषयमा आधारित छन् भने गौणत : बौद्ध धर्ममा आधारित छन् । हिन्दुहरूले ब्रम्हा,विष्णु, शिव, गणेश, लक्ष्मी, पार्वती, देवी, दुर्गा, काली आदिकारूपगुण, शक्ति, सामर्थ्य आदिको प्रशंसा तथा स्तुति लोकभजनका विषय बनेका देखिन्छन् । लोकमानसले कृष्ण, राम, शिव, काली जस्ता दैनिकपात्रको स्तुति प्रार्थना गरी भक्तिभाव प्रकट गर्दछन् र धर्मप्राप्तिको आसा राख्दछन् । भगवान् श्री कृष्णका रासलीला, उनका राम्रा कार्यका गुणगान गर्नु तथा आफ्ना दुःखको हरण गरिदिन पुकार गर्नु आदि कुरा लोक भजनमा मुख्य आएका देखिन्छन् । आफू सांसारिक मोहजाल फसी दुःख पाएको गुनासो पोख्दै यसबाट मुक्तिको कामना गर्दछन् । शरीर अनित्य छ, क्षणिक छ । आत्मा अविनाशी छ । हामीले गरेका पाप, पुण्यको भोक्ता आत्मा हो । धर्म गर्नाले स्वर्गमा बास पाइन्छ । यसको लागि धर्मको बाटो हिँड्नु पर्छ । कलियुगमा पुण्य (धर्म) प्राप्त गर्ने एकमात्र बाटो ईश्वर भक्ति हो । यसका लागि भगवानको भजन कीर्तन गर्नु उत्तम उपाय रहेको जनविश्वास छ । त्यसैले लोकभजनका विषयमा धार्मिक पक्ष प्रखर बनेर आएको हुन्छ । यी भजनहरूमा धर्म नै केन्द्रीय कथ्य बनेको छ ।

राम जप न, राम जप न, जिन्दगीहो सपना, राम जपन

राम नाम जपौंला मन्दिरैमा जाऔंला

भजन-कीर्तन गरेर दुःख पीर हटाउला

भक्त हौं हामी शरणमा पर्दछौं

दुई हात जोडेर ध्यान हामी गर्दछौं ।

जपम् शिवलाई जपम् शिवलाई तन, धन, मनलेजपम् शिवलाई ।

दीनबन्धु दुःख हर्ता तिमी रक्षक मेरा

करुणा हात उठाऊ दवार खडा छ तेरा

विषय विकास हटाऊ पाप छुटाऊ देव

लैजाऊ भगवान रसी समाई स्वर्गमा ।

५.२.२ सामाजिक जीवन

प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनमा समाजका चालचलन र विधि व्यवहारको प्रस्तुति पाइन्छ । निम्तामा सुपारी प्राप्त गरेपछि निम्तामा पठाउने र सुपारी पाएपछि जानै पर्ने प्रसंग सामाजिक प्रसंगसँग सम्बन्धित छन् । समाजमा गरिने क्रियाकलाप, उचनिचको भावना, दुःखमा परेका मानिसलाई हेप्ने प्रवृत्ति आदि यस किसिमका भजनमा पाइन्छन् । लोकभजनले विभिन्न सन्दर्भहरूलाई समेटेको पाइन्छ । भजनमा समूहमा गाउने सँगसँगै रमाउने, नाच्ने जस्ता कार्य गरिन्छन् । यस्ता केही प्रसंगहरू यी हुन् :

लालटिन बाली पँधेरा पानी छ भनेर

नलाऊ दाइले वचन सानी छ भनेर

नलाऊ दाइले मोहनी मत तिम्रै बहिनी

मोहनी लाउने पापीको धनी त उज्यालो ।

(भर्जनको निमति पान सुपारी पठाऔं भैया)

पान सुपारी लगेर जाऊ मेरा दाजै कर्ण

५.२.३ आर्थिक पक्ष

प्युठान जिल्लामा प्रचलित भजनहरू आर्थिक क्षेत्रका विषयवस्तुमा पनि संरचित छन् ।

श्रीलक्ष्मी आऊ बस यसै गृहेमा

यसै गृहेमा राम मेरै घरमा

यहाँ धनकी देवी लक्ष्मीलाई आफ्नो घरमा बास बसाउन प्रयास गरिएको छ । आफ्नो घरमा लक्ष्मीको वास वसाउन सके धन सम्पत्तिको प्राप्ति हुने विश्वास छ ।

उठ नानी नाचन, पैसा त पाँचन ।

नाचनीलाई भोक लाग्यो केही छैन साथमा ॥

यस चुड्का भजनमा भजन-कीर्तनका लागि पनि आर्थिक पक्ष राम्रो हुनुपर्छ भन्न खोजिएको छ ।

दिँदै नदेऊ राम निर्धनीलाई जनम ।

यस चुड्का भजनमा निर्धनी भएर बाँच्नु पर्दाको पीडा प्रस्तुत छ । दुःखी गरिब भएर जन्मनु भन्दा नजन्मनु नै वेश हुन्छ भन्न खोजिएको छ ।

सुखी देखी दुःखीहरू मनमन रुन्छन्

कार्यफल आफ्नो देख्नु नाइ

यसमा पनि सुखी र दुःखीका बीचमा आर्थिक पक्षले ल्याएको विभेद देखाइएको छ ।

निर्गुण भजनमा पनि आर्थिक पक्ष प्रबल बनेको देखिन्छ :

निर्धनी बबुरो धन कमायो,

धनले दिएन चलन । राम

अनेक जुक्तिले धन कमायो, धनले गई गुमान, राम

जाहाँ गर्दैन पुन्ने, त्यहाँ मिल्दैन खान राम ।

दान पुण्यको लागि पनि धन सम्पत्ति चाहिने कुरा यहाँ व्यक्त भएको छ ।

५.२.४ सांस्कृतिक पक्ष

प्युठान जिल्लाका लोकभजनमा हाम्रो पूजा आजा गर्ने, ईश्वर भक्तिमा मन दिने हाम्रा सांस्कृतिक पक्ष हुन् । प्राचीन कालदेखि रहि आएका मठ मन्दिर, देवीका कोट, धार्मिक स्थलहरूले हाम्रो संस्कृतिलाई जीवन्त राखेका छन् । ती कुराहरू भजनमा पनि आएका छन् :

भित्री कोटको दरबार पूर्वै परयो झ्याल
कति आए कति गए गर्नु है ख्याल ।
स्वर्गद्वारी मन्दिरैमा महाप्रभु बसेका
नागको माला बाघको छाला खरानी घसेका ॥
काशीमा जामला कणिकणिका नुहाम्ला,
विश्वनाथ देवताको दरिसन पाम ।
गयामा जाम्ला कलशु नुहाम्ला
गजाघर देवताको दरिसन
बल्लै भयो रमाइलो हरि दुवारैमा ।
हरि भजन गाउँला शिवालय मन्दिरमा ।
हुनुपर्छ नारी सीताजस्तै लाछिनकी ।
बाजा बजे नौमति बिजुलीको ज्योति
नाचन लाए अप्सरा झलके हीरा मोती ॥

माथिका भजनमा पवित्र तीर्थस्थल स्वर्गद्वारी, ऐतिहासिक महत्वको दरबार भित्रीकोट अनि शिवालय, मन्दिर जस्ता सांस्कृतिक स्थलहरूको चर्चा आएको छ । नेपालीहरू नुहाउन मणिकणिका, कासी र गयामा जाने कुरा पनि आएको छ । यी नै हाम्रा सांस्कृतिक धरोहर हुन् ।

५.२.५ प्रकृति

प्युठान जिल्लाका लोक भजनहरूमा प्राकृतिकपक्ष पनि विषयवस्तुका रूपमा आएका छन् । जस्तै :

छैन वरिपरि कहाँ बसायो बाँबरी ।

तारामण्डल फूलको बिरुवा जमाम्ला

सोही र फूल टिपेर हरिलाई चढाम्ला ॥

श्रीखण्ड काठको बिरुवा जमाम्ला

सोही र काठ घोटी हरिलाई चढाम्ला ।

माथिका यी भजनहरूमा स्थानीय प्रकृतिमा पाइने रुख विरुवाहरू भजनको विषय बनेर आएका छन् । लामो भजनका रूपमा मथुरा, गोकुल, हस्तिनापुर, जनकपुर आदि स्थानको प्राकृतिक पक्ष पनि यहाँ प्रचलित लोकभजनमा आएका छन् । जमुना नदीको प्रसङ्ग, रामले वनवासमा घुमेका स्थलहरूको वर्णन भजनहरूमा निकै कलात्मक पाराले भएको छ ।

भगवान रामले प्युठान जिल्लाको कुनै गाउँमा आइ सोधेका हुन् कि जस्तो लाग्ने यी भजनमा प्रकृति चित्रण सजीव रूपमा भएको छ ।

बाटामाकी चौतारीले (चुत्रो) सीता देखेथ्यौ ।

दया छैन उपकारी असलोन बीउ ।

बाटामाकी पीपलले सीता देखेथ्यौ

लग्ये दुष्ट राउन्नेले सुनसरी जिउ ।

बाटामाको सल्ली मैया सीता देख्ने को छ ?

५.३ संरचना

प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोक भजनको संरचनामा विविधता पाइन्छ । चुड्के भजनहरू प्राय : टछोटा कसिला देखिएका छन् । आरती भजनहरू निश्चित आयाममा संरचित रहेका छन् । दुई पंक्तिपुञ्च पछि स्थायी रहनी दोहोरिएको पाइन्छ । जतिपटक गाउादा पनि शब्द, लय, कुनैमा पनि आरती भजनहरू फरक देखिँदैनन् । अन्य लस्के भजनहरूको कथावस्तुकुनै घटनाको प्रसंडबाट सुरु भई आख्यानात्मक स्वरूपमा देखा पर्दछन् रकुनै निश्चित घटनामा गएर अन्त्य हुन्छन् । एउटै कथावस्तुमा भएर पनि प्रत्येक पटक भिन्नता (शब्दमा) देखिनु यिनको विशेषता बनेको छ । यस्ताखालका भजनमा भजनेले आवश्यकता अनुसार लामो

रूपमा र संक्षेपमा गाई एउटै कथावस्तुलाई पनि भिन्न भिन्न आयाम दिन सक्ने विशेषता देखिन्छ ।

निर्गुण भजनमा भने एउटा स्थायी रहनी र त्यसपछि प्राय : चार चार चरणका श्लोकहरू रहेको पाइन्छ ।

५.४ भाषा प्रयोग

लोकसाहित्यको भाषा सरल हुन्छ, सहज हुन्छ र स्वभाविक हुन्छ । त्यसैगरी लोकभजनको भाषा पनि सरल, सहज र स्वभाविक छ । प्युठान जिल्लाका स्थानीय भाषिकाको प्रभाव लोकभजनमा परेको छ । यसका साथै यस क्षेत्रका लोकभजनमा हिन्दी भाषाको पनि धेरथोर प्रभाव परेको छ ।

भजनमा लय सिर्जना गर्न भजनेहरूले अनेक प्रयास गरेका हुन्छन् । लयको लागि लेघ्रो तान्ने, सुरु गर्दाको अलाप, लय मिलाउन अक्षर थप्ने झिक्ने तथा हलन्तलाई अजन्त र अजन्तलाई हलन्त उच्चारण गर्ने काम भजनमा भएको छ ।

यसबाट शब्दको मूल स्वरूप नै बदलिएको पाइन्छ ।

भर्जनको निमति पान सुपारी पठाऔं भैयै राम

अजुद्धेपुरीका दसमारथ राजा हुन् राम

मरन हुँदैन बैनै जै जबुनामा फालहाली मरन हुँदैन

यी पंक्तिहरूमा भोजन शब्द भर्जन बनेको छ । त्यस्तै बहिनी-बैनी, निम्ता-निमति, अयोध्यापुरी अजुद्धेपुरी, दशरथ-दसमारथ भएका छन् ।

हिन्दी भाषाको प्रभावलाई यसरी हेर्न सकिन्छ :

रे शिव शङ्कर शरण तुमार,

पाप विमोचन भगतपियार ।

ब्रम्हा,विष्णु, महादेव एक मूर्ति होइए

सृष्टिका तीन मूर्ति होइ

यी पंक्तिहरूमा तुमार, होइए, होई जस्ता नेपाली इतर भाषाको प्रयोग गएको छ ।

केही निर्गुण भजनका पंक्तिहरू हेरौं :

भावी आई लेखिदियो करम हमारो

आयो काल लग्यो प्राण कोही नारी देखा ।

यसमा आयो, लेखिदियो, लग्यो जस्ता शुद्ध नेपाली क्रियापदका साथमा हमारी, नाहीदेखा जस्ता नेपाली इतर शब्दको प्रयोग छ । लय मिलाउन परिवर्तित रूपमा प्रयोग केही शब्दहरू निम्नानुसार छन् :

पुण्य -पुन्ने   मनुष्य -मनुख्खे

रावण -राउन्ने दक्षिण -दक्खिन

यज्ञ-जग्गे युग-जुगे

दर्शन-दरिसन नारायण-नारान

मृग-मिरगु कर्म-करम

५.५ गीतितत्त्व

लोकभजन लोकगीतकै एउटा प्रकार हो । जसरी लोकगीतमा विभिन्न तत्वहरू समावेश हुन्छन् । त्यसैगरी लोकभजनमा पनि । लोकभजन गेय अभिव्यक्ति भएको हुनाले त्यसमा सन्देश, भाव, लय वा भाका, थेगो र पुनरावृत्तिजस्ता तत्वहरू भेटिन्छन् । यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनमा देखिने गीतितत्वहरूको संक्षिप्त चर्चा यहाँ गरिएको छ ।

५.५.१ सन्देश

यस क्षेत्रमाप्र प्रचलित लोकभजनमा धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा ज्ञान, चिन्तन र वैराग्यसम्बन्धी सन्देशहरू पाइन्छ । आरती भजनको एक अंश :

आरतीको बेला प्रभु सन्जे जगाऊ

सन्जे जगाऊ राम, दीपक जगाऊ

यहाँ भगवान्का खातिर साँझमा धूपवत्ती गर्ने सन्देश व्यक्त भएको छ ।

साधु भाइ हो हरि भजौं मन चित्तलाई

मन चित्तलाई राम, खोजेर नपाई ॥ यस पंक्तिमा भगवानको ध्यान गर्ने, एक चित्त हुने सन्दैश छ ।

अत्तो पत्तो छैन आज कहाँ जानु भयो

प्रभुजीले छोडिदिँदा मरेसरि भयो ।

हरे कृष्ण मुरारी हरे श्याम मुरारी

मलाई लैजानु वैकुण्ठको ढोका उघारी ।

यस भजनमा भगवान विष्णुप्रतिको भक्तिभाव नै मुख्य कथय (सन्देश) भएर आएको छ ।

५.५.२ भाव

यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनहरू भक्ति भावमा आधारित छन् । भक्तिभाव नै मुख्य रूपमा लोकभजनमा आएको छ । भक्तिभाव पनि खासगरी ईश्वरीय भक्तिमा आधारित छ । निर्गुण भजनहरूमा ईश्वरीय भक्तिभाव केही भिन्न रूपमा प्रकट भएको छ । ईश्वरको निराकार निरञ्जन रूपलाई स्वीकार गरी मूर्तिपूजा, ईश्वरको अनेकरूप तथा पशुवली जस्ता कुरालाई निर्गुणवादीहरू विरोध गर्दछन् । कहीकही मानवीय प्रेम भावनालाई पनि लोकभजनमा स्थान दिइएको छ ।

५.५.३ लय र भाका

यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनका लय वा भाका एकै किसिमका छैनन् । शास्त्रीय लयदेखि आधुनिक लोकलयमा भजन गाइन्छ । ढिलो अलापिने लयदेखि छिटो रूपमा गाइने भजन पनि छन् । जसरी भजनको वर्गीकरण गरिएको छ, त्यसरी नै ती लोक भजनहरूको आ आफ्नै लय र भाका रहेका छन् । एउटै भगवानलाई पनि भिन्न व्यक्ति तथा भजन मण्डलीले फरक फरक लय र भाकामा गाइने गरेको पाइन्छ । रविकृत रामायण, लोकलयमा रचना गरिएको छ । त्यसको एक अंश :

पृथ्वीलाई भारी के जन्मला पापी

यो स्थायी रहनी वा रिटक हो । यो बिस्तार सुरु गरी छिटोछिटो गाउँदै गइन्छ । त्यसपछि

जय हरे जय जय हरे राम, जय गोविन्द गोपाल ।

चार दिनको जिन्दगी बित्दा दौडेर आउँछ काल ॥

यसैगरी विविध कथावस्तु भएका भजनहरू विभिन्न आरोह अवरोहमा ढिलो भाकामा गाइन्छ । लामो स्वरमा गाइने यो भजन नमुना हेरौं

हे.. छुमकी लौरी धुमकी पाउ कमलु पाउ चलाए

छुमकी लौरी धुमकी पाउ कमलु पाउ चलाए राम

हे.. जाँदामा जाँदा गएर जै जमुनाका तिरमा

जाँदामा जाँदा गएर जै जमुनाका तिरमा राम ।

यसप्रकारकाभजन ढिलो गरी गाइन्छ । पंक्तिहरू पनि एक आपसमा स्वतन्त्र हुन्छन् ।

५.५.४ चरण

चुड्का भजनमा प्राय : चरणहरू भेटिदैंन । तयही रहनी वा बोललाई निकै बेरसम्म गाइन्छ र अर्को बोल फेरिन्छ ।

शङ्कर महादेव कैलासमा घुमने ।

ताल पार खैंजडी गम्कन लागे मजुरी

लोकभजन प्राय : चार चार चरणमा देखिए तापनि कुनै

कनै कुनै लामा चरण छुट्याउन गाह्रो हुने देखिन्छन् ।

५.५.५ रिटक

लोकगीतमा थेगो भएजस्तै लोकभजनमा रिटक रहने गर्दछ । आरती, लामा लस्के भजनको सुरुमा गाइने शंश रिटक हो । यसलाई पुनारावृत्ति, स्थायी रहनी, पनि भनिन्छ । विभिन्न चरणका लोकभजन गाएपछि सुरुको रिटक पुनरावृत्ति गरिन्छ । यस क्षेत्रका लोक भजनको अध्ययनमा पुनरावृत्तिको स्थान महत्वपूर्ण छ । चुड्का भजनमा तिनै चुड्काको बारम्बार पुनरावृत्ति हुन्छ भने अन्य लोकभजनमा दुई चरणपछि र त्यसभन्दा बढी चरणपछि पुनरावृत्ति गरिन्छ । रिटक एकदेखि ४ चरणका हुन्छन् । जस्तै :

एक चरणका रिटक

पृथ्वीलाई भारी के जन्मला पापी,

नसम्झेर पो त सम्झे राम छन् त ।

दुई चरणका रिटक

गईन राधिका छल गरी गोकुलमा धाई

गोकुलमा धाई, राम कृष्ण भेट्नलाई ।

चार चरणका रिकट बौद्ध भजनको एक अ.श

सत्यको खोजीमा निक्लौ साथी

सत्यको खोजीमा निक्लौं ।

(दुःखै दुःखको यो संसारमा)२

निर्वाण खोजीमा निक्लौं साथी

रिटकले भजनमा भात तरकारीमा चट्नीको जस्तो काम गरेको हुन्छ । यसले भजनको पूर्वापर सिलसिलाई जोड्ने काम गरेको हुन्छ ।

५.६ काव्यतत्त्व

लोकभजनमा काव्यतत्वको चर्चा गर्दों शास्त्रीय आधारभन्दा पनि लोकसाहित्यिक आधारलाई महत्व दिनु युक्तिसंगत हुन्छ । भजनमा काव्यतत्व पनि भेटिन्छ । यसको सामान्य चर्चा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.६.१ रस

लोकभजन भक्तिमूलक विधा भए तापनि यसमा विविध रसहरू समावेश भएको पाइन्छ ।

अ) शृङ्गार रसयुक्त लोकभजन

स्थायी भावमा रति रहेको रस शृङ्गार रस हो । यसका पनि संयोग शृङ्गार र विप्रलम्भ शृङ्गार गरी दुई भेद छन् ।

क) संयोग शृङ्गार

गइन् राधिका छल गरी गोकुलमा धाई

गोकुलमा धाई, राम कृष्ण भेट्नलाई ।

कृष्ण भेटिन् राधाले गाईगोठमाहाँ, झम्टी ताहाँ मायाले सताई ।

बाहु समाइ राधाको लिए वनमाहाँ, साँझ फर्की गाईगोठ आई ॥ गइन ....

यस लोकभजनमा 'रति' स्थायी 'भाव' गाइगोठ विभाव र झम्टनु, बाहु समाउनु, 'अनुभाव' रहेका छन् भने यिनकै आधारमा शृङ्गार रस परिपाक पुगेको छ ।

ख) विप्रलम्भ शृङ्गार

नायक नायिकाको विछोडका अवस्थगामा प्रकट हुने रस विप्रलम्व श्रृङ्गार हो ।

कहाँ हुनन् राम सम्झेर लिन्छु नाम ।

सम्झेर लिन्छु नाम कैले लाग्नन् घाम ॥

यस लोकभजनमा सीता लङ्कामा रहेको रामसँगको विछोडमा छटपटिएकी छिन् ।

आ) करुण रसयुक्त लोकभजन

रुँदै गए ध्रुवजी माता कुटीमाहाँ ।

फर्की फर्की राजाका हेर्छन् मुखमाहाँ ॥

गए बाला ध्रुव रुँदै रुदैं वनमा ।

ध्रुवको भजनमा ध्रुवले रुँदै दरबार छोड्नुपर्दाको अवस्थालाई लिएर गाइने यस भजनमा कारुण भाव व्यक्त भएको छ ।

इ) वीररसयुक्त लोकभजन

सीताको खोजीमा भौतारिरहेका राम र लक्ष्मणलाई भोक लोगेपछि शिवजीको फूलबारी फलफूल खानखोज्छन् ।

फूलबारीका रखवारी हनुमानसागको लडाईलाई प्रस्तुतगर्ने यो भजन :

(जोर जोर जोर तोर जोद्धाले पाउाछ जोरी)२ .... राम

(छोपेर कड्के हनुमान लागेन पत्ता रामजी गुहार)२.............. राम

(राम र शिव त्रिदेवको परयो हेर घमासान)२ .... राम

यस लोकभजनमा वीररस प्रकट भएको छ ।

ई)   **शान्त रस सम्बन्धी लोकभजन**

छैनन् कोही जगतमा ईश्वर बिना सहारा ।

भज नाम सबै प्रभुको लाउँछन् उनै किनारा ॥

हुँदैनन् कोही साथ जीवनको अन्तय बेला ।

जग हो दुई दिनको रमझम केही दिनको मेला ॥

बुझ्नै केही सकिन्न विधिको विचित्र खेल ।

भज नाम सबै प्रभुको लाउँछन् उनै किनारा ॥

तन धन र मोह माया केही दिनको धुप छायाँ ।

सपना सरि हो संसार माटाको हो यो काव्य ॥

गर्छन् तर सबैले किन नम्वर देह माया ।

भज नाम सबै प्रभुको लाउँछन् उनै किनारा ॥

यस भजनमा तन, धन र मोहमायाले सबैलाई भुलाएको छ । संसार दुई दिनको रमझम मेला हो । यसलाई चिनेर प्रभु(ईश्वर) को भजन गर्नु पर्छ र मोक्ष प्राप्ति हुन्छ भन्ने व्यक्त भएको छ । यो शान्तरसको नमुना हो ।

यस क्षेत्रमा प्रचलित सबै निर्गुण भजनहरू शान्त रसमा आधारित छन् । जस्तै :

मोहरूपी माया जालले मेरो भन्नु झुटा

मेरो भनी साथै जान, कसका लागि खुट्टा

राम भन्न पाइन कलि बस्यो मुखमा ।

५.६.२ विम्ब तथा प्रतीक

यस क्षेत्रका लोकभजनमा विम्ब तथा प्रतीकको प्रयोग भएको पाइन्छ । तुलसी, शालिग्रामलाई विष्णुको प्रतीक मानेर भजन गाइन्छ । नदीनालाहरूलाई पवित्रताको प्रतीक मानिन्छ । निर्गुण वैराग्य भजनमा अनित्यताको विम्ब भेटिन्छ । कंस, रावण, हिरण्यकशिपु आदिलाई खलपात्रको प्रतीक मानिन्छ । त्यस्तै राम शिव लगायत भगवानहरूलाई असल चरित्रका प्रतीकको रूपमा हेरिन्छ ।

कसले बनायो राम यो कोठरी ।

यस्तो महल बन्यो कसरी ॥

यो महल बन्यो यस्तो बहुरसो कोठारी तीन चार शिर होइ

दन्तुदुवार आोठ सागर जिहाके कुलपी लगाई ॥

पाँचौ तन्दुका इँटा बनायौं तीन गुण गाह्रो लगाई

आठ अठिङ्गारको महल बनायो दुई पाउ खम्बा गडाई

यस निर्गुण भजनमा विभिन्न विम्ब तथा प्रतीकले मानिसको शरीलाई जनाएका छन् ।

५.६.३ अलङ्कार

प्युठान जिल्लामा लोकभजनमा विभिन्न अलङ्कारको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

क) अनुप्रास

इन्द्र कमल वैलायो बाला सुर्गे घामले ।

कंस राजा मारेका कृष्ण बलरामले ।

यस उदाहरणमा घामले, रामले पदहरू आई राम्रो अन्त्यानुप्रासको सिर्जना भएको छ ।

यस क्षेत्रका अधिकांश भजनहरू अनुप्रासयुक्त रहेका छन् । आरती भजन,चुड्का भजन लगायतका भजनहरूमा अनुप्रास देखिन्छ ।

ख) श्लेष

यस क्षेत्रका प्रायः निर्गुण भजनहरूमा श्लेष अलंकार देखिन्छ । जस्तै :

सृष्टि गरे हरिले अपूर्व चरीको चार खुट्टा दसशिर बनाइ राम

अगमा अपारको चरी बनाए, कालो सेतो रूप लेखाई बाह्रै ऋतुका नयाँ हल गोरु जोत्ने हली छुट्टै भाइ राम ।

ग) उपमा

यस क्षेत्रमा प्रचलित केही लोकभजनमा उपमा अलंकार भेटिन्छ । जस्तै :

आउन वरिपरि राधाकृष्ण झै गरी

बल्लै हेरयौ राम चन्द्रमुखी नानीको

नाचन नानी नाचन कैलासका शिवझै ।

घ) अतिशयोक्ति

झल्के हिरा मोती नाचन लागिन अप्सरा ।

यहाँ नाच्ने महिलालाई अप्सराभनिएको छ । भने उनका गरगहनालाई हीरा मोती भनिएको छ ।

५.७ गायन

लोकभजनको महत्वपूर्ण पक्ष यसलाई गाउने तरिका हो । जसलाई गायन भन्छि लोकभजन प्राय : समूहमा गाइन्छ भने आरती भजनहरू एकजनाले मात्र पनि गाउने गर्दछन् । लोकभजन सामूहिक कार्य हो । यसमा गाउँका थुप्रै मानिसहरू जम्मा हुन्छन् ।भजन निकाल्ने मानिस एकजना रहन्छ, जसलाई भजनगुरु भनिन्छ । गुरुले निकालेका भजनलाई अन्य भजनेहरूले छोप्ने गर्दछन् । भजने बाहेकका दर्शक नारी पुरुषहरूले पनि भजन छोप्ने गर्दछन् । चुड्का भजनहरू प्रत्येक नयाँ रहनी सुरु गर्दा हे .... हरि, ... हा .... को अलापबाट सुरु गरिन्छ र अन्त्यमा पनि राम, हरि रामआदि भनेर विशम गरिन्छ । गाउँदै जाने क्रममा बीचमा हरिहरि,हरिहरिबोल जस्तो शब्दहरूको उच्चारण गर्दछन् । भजन गाउन भजनेहरूलाई निम्ता पठाउने गरिन्छ । भजनेहरू आफ्नो समूह लगेर टाढाटाढासम्म जाने गर्दछन् । प्युठान जिल्लाको तुसारा गा.वि.स. मा हुनमान नचाउने भजनेहरूको समूह छ । यस समूहलाई प्रहरी प्रशासनको स्वीकृति लिएर हनुमान नचाउन निम्ता गर्नु पर्दछ ।

५.८ मञ्च

लोकभजनको लागि मञ्चको आवश्यकता पर्दछ । देवीदेवताका मन्दिरका आँगन, मैदन आदि लोकभजन प्रस्तुत हुने ठाउँहरू हुन् । भक्तजनहरूले बेलाबेलामा विभिन्न देवीदेवताको पूजा आराधना गर्ने गर्दछन् । प्युठानको स्वर्गद्वारी मन्दिरमा बाह्रै महिना भजनकीर्तन हुन्छ । यस्तै हरिकीर्तन लगाउने चलनपनि यहाँ छ । यसमा त्रिपाल टाँगेर देवताहरूको मूर्ति तथा तस्वीरहरू टाँगी मण्डवको व्यवस्था गरिन्छ । हरिकीर्तन २४ घण्टासम्म गाइन्छ । यहाँ

दर्शकहरू धेरै हुने भएकोले फराकिलो ठाउँको व्यवस्था गरिएकोहुन्छ । यहाँ दुई चारजना एकै पटकमा नचाच्न मिल्ने ठाउँ रहेको हुन्छ ।

देवीदेवताको मूर्ति, तस्वीर उच्च ठाउम मण्डप बनाएर राखिन्छ । त्यसको नजिकमा पूजा गर्ने कर्ताहरू बस्दछन् भने कर्तासँगै भजनहरू बस्ने व्यवस्था मिलाइएको हुन्छ । बीचमा नाच्ने ठाउँ तथा त्यसपछाडि दर्शकहरू बस्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

५.९ वाद्य

प्युठान जिल्लामा रहेका भजनमण्डलीहरूले धेरै पहिलोदेखि बजाउने वाद्य सामग्री खैंजडी र मजुरा हुन् । गिठी वा अन्य काठबाट बनाएको ठेकीको घेरो लाई गोहोराको छाला वा बाखाको छालाले मोहोरी खैंजडी बनाइन्छ । यसमा हातले छोप्ने रसी बाँधिएको हुन्छ ।

मजुराहरू काँखबाट बनेका हुन्छ । मसिना रसीले मजुरालाई बाँधिएको हुन्छ । खैंजडी मजुराको साथमा मादल, तबेला जस्ता बाजाहरू बजाउने गरिन्छ । हार्मोनियम, बाँसुरी आदि बाजाहरूले पनि लोकभजनमा महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त गरेका छन् ।

५.१० नृत्य

प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनमा नृत्यको उल्लेख्य भूमिका रहेको देखिन्छ । लोकभजनमा ग्रामीण नरनारीहरू दिल फुकाएर नाच्ने गर्दछन् । पूजा गरेका कर्ताहरू नाच्नाले धर्म हुने विश्वास छ । नाच्न नजान्नेहरू पनि नाच्ने स्थानमा गई एकदुई फन्को मात्रै भएपनि घुम्ने गर्दछन् । नाचहरू अवस्था हेरी एकल, युगल तथा सामूहिक हुने गर्दछन् । हातमा बत्तीको थाली लिएर नचाउने गर्दछन् । कतिपय महिला पुरुषले शिरमा कलश (पानी राखेको आम्खोरा) राखेर कला प्रदर्शन गर्दछन् । कहिलेकाही गाउने र नाँच्नेको प्रतिस्पर्धा हुन्छ । नाच्नेहरूलाई थकाउन सकिनसकी भजन गाइदिने गर्दछन् भने नाच्नेहरू पनि आफ्नो जित सावित गर्न कस्सिछन् । साधारणतया आरती भजन र लस्के भजनमा नाचिँदैन ।

लोकभजनमा नाचिने नृत्य सरल स्वभाविक मिसिमको नृत्य हो । यो सरल स्वभाविक किसिमले प्रस्तुत हुन्छ ।

अध्याय – छ

उपसंहार

लोकसाहित्य समाजको दर्पण हो । समाजका सामाजिक सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, ऐतिहासिक, पुरातात्त्विक आदि विषयवस्तुलाई अँगाल्दै लोकसाहित्य एवम् लोकसंसकृति बाँचिरहेको छ । मानिसका हृदयबाट प्रस्फुटन हुने कोमल भावनात्मक सुसेली लोकसाहित्य हो । सर्वसाधारण जनताका दुःख सुखका भावनाहरू लोकसाहित्यमा प्रकट हुन्छन् । यो भाषाको माध्यमबाट अभिव्यक्ति भएको हुन्छ । लोकसाहित्यमा शास्त्रीय जटिलता नभई सरलता र सहजता हुन्छ । मानवको सृष्टि र भाषाको विकाससँग स्वतन्त्र रूपमा फैलँदै आएको लोकसाहित्य हरेक समाजको सुख दुःखले भरिएको मौलिक इतिहास हो । पुस्ता पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै साझा रूपमा विकसित हुँदै आएको लोकसाहित्यको सर्जक नेपथ्यमा रहेर अज्ञात हुने श्रुतिपरम्परामै जीवित रहने विशेषता हुन्छ । यसले लोकलाई मनोरञ्जन तथा ज्ञान दिन्छ ।

लिखित साहित्यका विविध विधा भएजस्तै लोकसाहित्यका पनि विभिन्न विधा उपविधाहरू रहेका छन् । लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक, गाउँखाने कथा, उखान टुक्का आदि लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये लोकगीत एउटा हो । नेपाली जनजिब्रोमा झुन्डिने लोकगीतको साँध र सीमा ठम्याउन निकै कठिन छ । विविधतामय नेपाली समाज, संस्कृति, भाषा, भेषभूषा, चालचलन, रीतिरिवाज आदिको फरकपनले पनि लोकगीतहरू विविध प्रकारका देखिन्छन् । लोकसाहित्यका अध्येताहरूले नेपाली लोकगीतलाई विभिन्न समूहमा वर्गीकरण गरेर अध्ययन गरेको पाइन्छ । तिनमा लोकभजन एउटा हो । यो ईश्वर भक्तिसँग सम्बन्धित गीत हो ।

नेपाली समाजमा धार्मिक कार्यमा सहभागी हुने, ईश्वरको प्रार्थना गर्ने, भजनकीर्तनमा रमाउने मानिसको सङ्ख्या उलेख्य छ । जुन फल सत्ययुगमा भगवानको ध्यान गरेर, त्रेता युगमा यज्ञ-यज्ञादि गरेर एवं द्वापर युगमा भगवत्सेवा गरेर प्राप्त हुन्छ त्यो फल कलियुगमा हरिकीर्तनद्वारा प्राप्त हुन्छ । त्यसैले कलियुगमा धर्मप्राप्तिको उपाय भजन कीर्तन नै भएको स्विकारिन्छ । ईश्वरप्रति अनुरक्त बनी ईश्वरको गुण, महिमा तथा उपासना लोकमनमा हुन्छ । भजनको अध्ययन विश्लेषण गर्ने विद्वान्हरूले यो भारतको अज्ञातस्थानबाट उत्पत्ति

भई गढवाल कुमाउँ हुँदै नेपालको पश्चिमी क्षेत्रबाट बिस्तारै पूर्वतर्फ फैलिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । नेपाली समाज धर्मपरायण छ । नेपालका ग्रामीण कुनादेखि विकसित सहरसम्म विभिन्न मठमन्दिर तथा देवालय रहेका छन् । नेपालीहरूका घर आँगन तथा पवित्र धार्मिक स्थल, मठमन्दिरहरूमा सदैव लोक भजनहरू गुन्जिरहका छन् । अन्य खालका गीतहरूमा खासै चासो नदिने मानिसहरू पनि लोकभजनप्रति अनुरागी देखिन्छन् । वृद्धवृद्धादेखि बालबालिका सबै मानिसहरू लोकभजनमा अनुरक्त देखिन्छन् । यसले गर्दा समाजमा अन्य लोकगीतको तुलनामा भजनले महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको हुन्छ ।

भजन गायन, वाद्य र नृत्य तीनवटै कार्यलाई संयोजन गर्ने विधा हो । भजनसँग ईश्वरप्रतिको पवित्र भावना गाँसिएको हुन्छ । भजनमा सबै मानिसको आस्था र श्रद्धा रहेको हुन्छ । त्यसैले पनि भजनमा नाच्नु, गाउनु, बजाउनु, जस्ता कुराहरूको साथमा नैतिकता, शालीनता, भद्रता, नम्रता आदि कुराहरू साथसाथै रहेका हुन्छन् । अन्य गीतहरूमा जस्तो अश्लीलता, छेड हान्ने जस्ता कुराहरूले भजनमा स्थान पाउँदैन । भजनमा नाच्दा, गाउँदा उत्ताउलोपन कदापि भेटिँदैन । लोकभजनमा सहभागी सबैले गाउने, बजाउने, नाच्ने कुनै न कुनै काममा आफूलाई सहभागी बनाउन चाहन्छन् । भजन कीर्तनमा गएर ईश्वरको नाम नजपी/नभनी आउने मानिसलाई पुण्य नमिल्ने जनविश्वास छ ।

प्युठान मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत राप्ती अञ्चलमा पर्ने एउटा जिल्ला हो । यो गाउँ नै गाउँले भरिएको छ । यहाँका नरनारीहरूले वनपाखा जाँदा, घाँस दाउरा काट्दा, रोपाइ गर्दा, उकाली-ओराली अनि लेकबोसी गर्दा मन बहलाउने गीत गाउँछन् । उनीहरूमा ईश्वरप्रति असीम श्रद्धा छ । उनीहरू एकादशी, शिवरात्री, कृष्ण अष्टमी, रामनवमी, जनैपूर्णिमा, तीज आदि चाडपर्वहरूमा विभिन्न मठ, मन्दिर देवस्थलहरूमा जम्मा भएर भजन कीर्तन गर्ने गर्दछन् अनि आफ्ना दुःख पीरमर्काहरू भुलेर ईश्वर भक्तिमा लीन हुन्छन् । यसको साथै सत्यनारायणको पूजा, लक्ष्यबत्ती, चौरासी, ब्रतबन्ध, छैटी जस्ता अवसरमा सबै जम्मा भएर भजन कीर्तन गर्ने परम्परा पनि यहाँ छ ।

प्युठान जिल्ला राष्ट्रिय रूपमै महत्त्व राख्ने पवित्र पावनभूमि स्वर्गद्वारी भएको ठाउँ हो । यहाँ शताब्दीभन्दा लामो अखण्ड होमन भइरहेको छ भने साधु सन्त महन्तहरूले भजन कीर्तनको स्वर घन्काइरहेका छन् । यसका अतिरिक्त प्युठान जिल्लामा गौमुखी, बिजुलीकोट, माँझकोट,

चुँजाकोट, इस्मा भगवती आदि जस्ता देववस्थलमा नित्य भजन कीर्तनहरू भइरहेका छन् । प्युठानी जनताका माझ लोकभजन अत्यन्तै लोकप्रिय छ ।

प्युठान जिल्लामा प्रचलित भजनहरू विभिन्न लय तथा भाषामा गाउने गरिन्छ । छोटा तथा लामो लयमा गाइने भजनहरू भक्ति, वीर, शान्त करुण, आदि रसमा आधारित पाइन्छन् । यस क्षेत्रमा भजन गाउने भजनमण्डलीहरू छन् भने महिला, पुरुष, युवा, बृद्ध सबैले भजन गाउँदछन् । भजन गाउने भजनमण्डलीहरूका साथमा खैंजडी मजुराका अतिरिक्त मादल, तबेला, हार्मोनियम, जस्ता आधुनिक बाजाहरू पनि हुन्छन् । भजनमा सहभागी सम्पूर्ण भक्तजनहरूले ताली बनाएर वाद्यवादनमा सहभागी हुन्छन् ।

यस क्षेत्रमा प्रचलित लोक भजनहरू मूख्यतः धार्मिक प्रवृत्तिका छन् । हिन्दुधर्मका विविध देवदेवीका गुण, शक्ति, सामर्थ्य गुणगान, स्तुति नै यहाँका लोकभजनका विषयवस्तु हुन् । यसका अतिरिक्त बौद्ध धर्म अनुसारका लोकभजन पनि यहाँ पाइन्छ । मासिसहरूमा ईश्वरप्रतिको श्रद्धा भाव भजनहरूमा पोखिएको हुन्छ । आफूहरू सांसारिक बन्धनमा परेको दुःख पाएको, ईश्वरप्रति ध्यान गर्न विभिन्न बाधाहरू उत्पन्न भएको कुरा भजनमा पोखिएको हुन्छ । आफूहरू सांसारिक बन्धनमा परेको दुःख पाएको, ईश्वर प्रति ध्यान गर्न विभिन्न बाधाहरू उत्पन्न भएको कुरा भजनमा आउँछ । भगवानलाई सम्बोधन गरी लिन आऊ, बाटो देखाऊ भन्दै अर्को जन्ममा स्वर्ग बैकुण्ठमा जान पाऊँ जस्ता इच्छाहरू प्रकट भएका छन् । यहाँका भजनहरूमा सामाजिक चलन, धार्मिक चिन्तन, आर्थिक पक्ष, प्रकृति, समाज जस्ता कुराहरू विषयका रूपमा आएका छन् । निर्गुण भक्तिले पनि महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त गरेको छ ।

प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने क्रममा लोकसाहित्य सम्बन्धी विभिन्न विद्वान्हरूका पुस्तकहरूको सहायता लिइएको छ । लोक साहित्यका तत्त्वहरूका आधारमा लोक भजनहरूको विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । यसमा प्युठान जिल्लाका सांस्कृतिक धार्मिक पक्षहरूको समावेश पनि भएको छन् । प्युठानको लोकसाहित्यका अन्य विधाहरू खोज अनुसन्धान गरिनु आवश्यक छ । यसो गर्न सकियो भने हाम्रो मौलिक संस्कृति, रीतिरिवाज, संस्कारको बचावट हुन्छ भने हाम्रा पिता पुर्खाले दुःख गरेर कमाएका यी सम्पत्तिहरूको रक्षा हुन्छ ।

प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनका विशेषताहरू निम्न बुँदामा समेट्न सकिन्छः

- धर्म प्राप्त गर्दै मोक्ष प्राप्ति गर्नु, चरित्र निर्माण गर्नु, आफ्नो रीतिरिवाज परम्परा तथा संस्कृतिको जगेर्ना गर्नु आनन्द प्राप्त गर्नु लोकभजनको मुख्य प्रयोजन रहेको छ ।
- विभिन्न चाडपर्वमा गाइने, वृद्ध-वृद्धा देखि बालबालिकाले समेत उत्तिकै महत्व दिने लोकभजनले विभिन्न लोकगीत मध्ये महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ ।
- कृष्ण भगवानमा आधारित लोकभजनहरू बढी मात्रामा गाइन्छन् भने त्यसपछि क्रमशः राम, शिव र देवीहरूका भजनहरू गाइन्छन् ।
- ईश्वरीय साकार रुपको स्तुतिमुलक लोक भजनहरू बढी मात्रामा प्रचलित छन् ।
- अनुप्रास, उपमा, रुपक तथा श्लेष अलंकार जस्ता शब्दालङ्कार तथा अर्थालङ्कारको प्रयोग लोक भजनहरूमा भएको छ ।
- प्युठान जिल्लामा प्रचलित लोक भजनमा लोकसाहित्यका साथै रामायण, कृष्णचरित्र, महाभारतजस्ता लेख्यकाव्यहरू पाइने विशेषता समेत पाइन्छन् ।

सम्भावित शोधशीर्षकहरू

१. प्युठान जिल्लामा प्रचलित मारुनी तथा सोरठी नाचको अध्ययन

२. प्युठान जिल्लामा प्रचलित सराय नाचको अध्ययन

३. प्युठान जिल्लामा प्रचलित गाउँखाने कथाको अध्ययन

सन्दर्भ सूची

ओझा, रामनाथ र गिरी, मदुसूदन **लोकसाहित्य पूर्व आधिनिक नेपाली साहित्य र आधुनिक नेपाली निबन्ध** (दो.सं.) काठमाडौं वामय प्रकाशन गृह, २०५८ ।

कोइराला, शम्भुप्रसाद, **लोकसाहित्य : सिद्धान्त र विश्लेषण,** विराटनगर : धरणीधर पुरस्कार प्रतिष्ठान, २०५५ ।

____________ **लोकसाहित्य सिद्धान्त र विशलेषण,** विराटनगर धरणीधर पुरस्कार प्रतिष्ठान, २०५५ ।

गिरी, गितु, **प्युठान राज्यको ऐतिहासिक झलक** जिल्ला विकास समिति, प्युठान वि.सं. २०५२ ।

गौतम, टेकनाथ, **राप्ती अञ्चलको इतिहास तथा केही संस्मरणहरू,** वाराणासी : अजय प्रिन्टर्स, वि.सं. २०५० ।

चुँदाली, हरिप्रसाद,**गुल्मी जिल्लामा प्रचलित लोक भजनको सङ्कलन्,वर्गीकरण र विश्लेषण,** अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, काठमाडौं : नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०६३ ।

जिल्ला विकास योजना प्युठान : जिल्ला विकास समिति, १९ औं जिल्ला परिषद् वि.सं. २०६८ ।

जोशी, सत्यमोहन, **हाम्रो लोकसंस्कृति,** काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०१४ ।

थापा, धर्मराज **गण्डकीका सुसेली** ने.रा.प्र.प. २०३० ।

पराजुली, उत्तरकुमार **हाम्रो पुरुषार्थ**, गुल्मी : किरण पुस्तकालय २०४९ ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद **नेपाली लोकगीतको आलोक** काठमाडौं, वीणा प्रकाशन २०५७ ।

पन्त, कालीभक्त **हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास** स्याङ्जा २०५८ ।

वन्धु, चूडामणि **नेपाली लोकसाहित्य** काठमाडौं : एकता बुक्स, २०५८

वैद्य, टी.आर. **द फाउण्डर अफ मोर्डन नेपाल,** न्यु दिल्ली : अनमोल पब्लिकेसन, सन् १९९३ ।

महत ,झविन्द्र, **गुल्मी जिल्लाको पश्चिमोत्तर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन,** त्रि.वि.,ने. के.वि.मा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र २०६० ।

राष्टिय जनगणना २०६८ संक्षिप्त नतिजा, काठमाडौं : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६९ ।

शर्म्मा, वसन्त कुमार 'नेपाल' **नेपाली शब्दसागर** चौ.सं. काठमाडौं : भाषा पुस्तक भण्डार २०६२ ।

शर्मा, रविलाल, **रवीकृत रामायण** (दो.सं.), वाराणासी दुर्गा साहित्य भण्डार, २०५३ ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, **शोधविधि** (चौ.सं.), काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०६६ ।

परिशिष्ट - १

शोध सामग्री सङ्कलनका सहयोगीहरू

थमु खनाल, चुँजा-३, प्युठान

वसन्तलाल शाक्य, खलङ्गा-४, प्युठान

नागेशचन्द्र सुवेदी, बिजुवार-७, प्युठान

देवी बहादुर थापा, बिजुली-२, प्युठान

कृष्णचन्द्र गिरी, लिवाङ-७, प्युठान

हरिप्रसाद पोखेल, ओखरकोट-९, प्युठान

मुकुन्द सुवेदी, फोप्ली-७, प्युठान

पुनाराम पौडेल, चुँजा-४, प्युठान

रामजी श्रेष्ठ, खलङ्गा-४, प्युठान

खुवीराम पोखेल, ओखरकोट-९, प्युठान

पदम अधिकारी, ओखरकोट-२, प्युठान

रामचन्द्र पोखेल, ओखरकोट-८, प्युठान